

К 06.01.04-006/08

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Кўлёзма ҳуқуқида

БЕКОВА НАЗОРА ЖўРАЕВНА

УДК 821.512.133-14(092) Навоий+
801.82(575.1)(092) Навоий

809.437.5

**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ҲАМД ҒАЗАЛЛАРИ ВА
«РУҲ УЛ-ҚУДС» ҚАСИДАСИНИНГ БАДИИЯТИ**

10.01.03. – Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти)

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар –
филология фанлари доктори,
профессор **Р.Ж.ВОҲИДОВ**

Тошкент - 2003

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3
I БОБ. ҲАМД ҒАЗАЛЛАР ВА «РУҲ УЛ-ҚУДС»	11
ҚАСИДАСИНИНГ ҒОЯВИЙ-АДАБИЙ МАНБАЛАРИ	
1.1. Ҳамд йўналишидаги асарларнинг тарихий асослари ва уларнинг бадиий тафаккурга таъсири	11
1.2. Илоҳий тавҳид илмининг бадиий адабиётдаги инъикоси.	17
1.3. Илоҳий - исломий сарчашмалар	24
1.4. Адабий манбалар ва "Руҳ ул-қудс"	31
II БОБ. ҲАМД ҒАЗАЛЛАР МАНБАЛАРИ, ПОЭТИКАСИ ВА ТИМСОЛЛАРИ	38
2.1. Анъана ва ижодийлик	
2.2. Навоийнинг ҳамд ғазалларида Куръоний ғояларнинг бадиий талқини	59
2.3. Ҳамд ғазалларда асмой хусна талқини	68
2.4. Ҳамд ғазалларнинг ғоялар олами, бадиияти	79
III БОБ. "РУҲ УЛ-ҚУДС" ҚАСИДАСИНИНГ ҒОЯВИЙ-БАДИИЙ ТАҲЛИЛИ	97
3.1. "Руҳ ул-қудс"нинг жанрий хусусиятлари ва бадиияти	97
3.2. Алишер Навоийнинг "Руҳ ул-қудс" қасидаси ва ҳамд ғазалларида Комил инсон мадҳи	106
3.3. "Руҳ ул-қудс"да қофия, вазн, ташхис	113
ХУЛОСА	120
ҒОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	124
ИЛОВА	135

К И Р И Ш

Мавзунинг ўрганилиш даражаси ва долзарблиги. Миллий истиклолгача Шарқ, жумладан, ўзбек мумтоз адабиёти шўролар мафкураси тазйиқи остида "дунёвий адабиёт", "феодал-сарой (клерикал) адабиёти", "диний-мистик адабиёт» тарзида сунъий равишда уч гуруҳга парчаланган эди. Мазкур йўналишлардан фақат дунёвий (халқчил) адабиётгина ижобий ҳодиса сифатида тан олинди ва ўрганилди. Ҳатто шу дунёвий адабиёт вакилларининг ижод намуналари ҳам илоҳий-ирфоний ғоялардан "тозаланиб", марксча-ленинча мафкура тамойиллари асосида таҳлил ва талқин қилинди.

Шунга кўра, Алишер Навоийнинг "Девон"лари, "Хамса" дostonлари ибтидосида келган кириш боблар — ҳамд, наът, сано, меърож, муножот талқинига аталган махсус боблар, насрий асарлари, илоҳий тавҳид мадҳ этилган "Рух ул-қудс" қасидаси, илоҳий-исломий ҳукмлар талқинига бағишланган "Сирож ул-муслимин", "Муножот" каби асарлари, илоҳиётга доир қарашлари махсус тадқиқ этилмади. Ҳатто асарлари таркибидаги кириш ҳамдлар "қирқиб", нашр этилди. Шунинг учун бугунга қадар улуғ шоирнинг ҳамд йўналишидаги асарлари нисбатан кам ўрганилди. Бу масаланинг ўз изоҳлари борлиги аён, албатта. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари "унинг лирикасидаги ўткинчи ва тобеъ бир кайфият" сифатида эътироф этилди. Таниқли адабиётшунос олим Мақсуд Шайхзода ҳазрат Навоийнинг ҳамд ғазалларини мафкура тазйиқлари (дахрий тузум учун зарарли маънавий унсур сифатида бутунлай йўқотиб юборилиши)дан саклаб қолиш мақсадида атайин шундай баҳолашни лозим деб топган (124, 181). Ҳолбуки, улуғ шоир девонларидаги деярли ҳар бир ҳарф туркуми (араб алифбоси сирасида жойлаштирилган шеърлар) ҳамд ғазал билан бошланади. Шундай бўлишига қарамай, Алишер Навоий ижодининг илоҳий-ирфоний манбалардан озикланганлиги эътироф этилган эди. Бу айниқса, В.Э.Бертельс, Ойбек, А.Рустамов, Ҳ.Сулаймон, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, Н.Комилов, Р.Воҳидов, С.Ғаниева, Ҳ.Неъматов, И.Ҳаққулов, Э.Шодиев, Ё.Исҳоқов ва яна бир қатор олимларнинг ишларида ёрқин кўзга ташланади (20; 103; 149; 32; 153; 52).

Ҳамд газаллар ва "Ситтаи зарурия" қасидалар туркуми эса шоирнинг кам ўрганилган асарлари сирасига киради. "Ситтаи зарурия"га бўлган қизиқиш асримизнинг 60-йилларидан жонлана бошлади. Форсийда битилган, 724 байтдан иборат "Ситтаи зарурия" ("Олти зарурат") нинг тўла матнини профессор Ҳамид Сулаймон улуғ шоирнинг Париж Миллий кутубхонасида 285-рақами остида сақланаётган қўлёзма девони асосида арабий ва крилл имлосида 1968 йилда "Адабий мерос" мажмуасида нашр эттирди (6, 192-282). Орадан йигирма беш йил ўтгач, бу йўлни тожик адабиётшуноси Али Муҳаммадий давом эттирди, яъни қасидалар туркуми Душанбеда (1993 йил) араб ёзувида "Ирфон" нашриётида улуғ ўзбек шоири форсий шеърлар бир жилдлик сайланмаси таркибида чоп этилди (119).

Бу қасидалар туркуми 70-йилларда маданий меросга ленинча муносабат тамойиллари нуқтаи назаридан ўрганилганки, бундай муносабат асар туб моҳиятини очиш имконини бермаган. М.Қодированинг "Алишер Фоний қасидалари" мавзуидаги номзодлик диссертацияси собиқ мафкура даврида айни мавзуда яратилган илк яхлит тадқиқот саналади. Тадқиқотчининг диссертациясидаги мана бу фикрлар ҳам бизнинг юқоридаги таъкидимизни тўла қувватлайди: "... ўша даврнинг вакили бўлган Навоийнинг ҳар бир нарсага ҳам диний-фалсафий муносабатда бўлиши табиий бир ҳол эди. Чунки феодализм жамиятига хос бўлган социал ҳақсизлик, шоир атрофидаги омманинг қашшоқлиги, кўпинча, унда диний тафаккур ва тушкунлик ҳолатини кучайтирмаслиги мумкин эмасди, албатта. Навоийдаги бундай ҳолат, Лениннинг таъбири билан айтганда, ёмонликнинг туб сабабини тушунмаслик ва ундан қутулиш йўлини тўғри кўролмасликнинг натижасидир" (139, 129-130). Масала равшан, қизил мафкура қуршовидаги фаннинг бундан ошириб бир нима дейиши душвор эди. Бироқ XX асрнинг охириги йилларига келиб вазият юмшай бошлади. Парчаланиш олдида турган собиқ иттифоқ мафкура жиловини қўлдан чиқарди. Ҳақ гапни айтиш ҳаракати бошланди.

Атоқли навоийшунос Алибек Рустамовнинг "Шоирнинг биринчи газали" мақоласи шу йўлдаги дастлабки жиддий кадам бўлди. У «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги жойлаштирилиши ўрнига кўра биринчи газалнинг бадиияти, рамзий тимсоллари, ишқнинг май билан ўндан

ортиқ ўхшаш томонлари ва оқибати жиҳатларига кўра, тамоман зид фарқларини, ҳар бир байтнинг зоҳирий ҳамда ботиний маъноларини кенг таҳлил қилди (103, 175-179).

Истиклол туфайли Алишер Навоий меросининг таянч ғоявий манбалари - Қуръони Карим, Ҳадиси шариф ва тасаввуф таълимоти эканлиги эътироф этилди. Улуғ шоир таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан янгича талқиндаги мақолалар эълон қилинди ва "Алишер Навоий. Ҳазаллар, шарҳлар» сарлавҳали алоҳида китоб чоп этилди (14).

Мустақиллик адабий меросимизни янгича йўналишда ўрганиш истиқболларини очиб берди. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек: "Биз маънавий қадриятларни тиклашни миллий ўзликни англашнинг ўсишидан, халқнинг маънавий сарчашмаларига, унинг илдизларига қайтишдан иборат узвий табиий жараён ҳисоблаймиз" (2, 137).

Миллий ўзликни англаш, умуминсоний қадриятларни улуғлаш эса мустақил юртнинг баркамол авлодига юксак маънавий руҳ бағишлайди. Шунинг учун мустақил жамиятимизда баркамол авлод (шахсни шакллантириш) тарбияси давлат сиёсати даражасига кўтарилган жиддий масала сифатида қайта-қайта эътироф этилмоқда.

Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва "Рух ул-қудс" қасидасида ҳам худди ана шу юксак ғоялар бадий ифодасини топади. Аллоҳга ҳамд воситасида инсоний поклик улуғланади. Яратганнинг онгли халифаси (инсон) ўз маънавий-руҳий қиёфасини такомиллаштириб, бойитиб яшамоғи, солиҳ амаллар соҳиби бўлмоғи зарур. Шундай бўлмас экан, унинг бошқа махлуқотлардан фарқи қолмайди. Навоий ҳазратлари ҳамд йўналишидаги асарларининг мағз-мағзига ана шу улуғ ғоя сингдирилгандир.

Истиклолдан сўнг мумтоз адабиётнинг таянч ғоявий манбалари асосида асарларнинг исломий-ирфоний маъно қирралари кашф этила бошланди. "Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари" номли мақолалар тўплами нашр этилди (5). Шоирнинг илоҳиётга доир муносабати ва асарлари ҳақида янгича талқиндаги биринчи яхлит рисола навоийшунос Раҳим Воҳидовнинг "Алишер Навоий ва илоҳиёт" китоби ўқувчилар қўлига тегди (32). Р.Воҳидов ва М.Маҳмудовларнинг

"Маънавият - комиллик саодати" рисоласида Алишер Навоийнинг нисбатан кам ўрганилган "Ситтаи зарурия", "Фусули арбаа" қасидалар туркумининг гоё ва мавзулар олами хусусида жиддий мулоҳазалар билдирилди. Проф. Р.Воҳидовнинг "Ситтаи зарурияда татаббуъ" мақоласида мазкур туркумининг гоёвий илдизлари татаббучилик анъанаси, қасидаларнинг ёзилиш тарихи ҳақида кенг маълумот берилади (36, 10-18). Проф. Нажмиддин Комиловнинг "Фақр нури порлаган қалб" рисоласида "Ситтаи зарурия" таркибидаги қасидалар, уларнинг бадиияти, татаббучилик анъанаси хусусида қизиқарли фикрларни ўқиш мумкин (60).

Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларига доир гарчи махсус илмий тадқиқотлар ёзилмаган бўлса-да, муайян муносабат билан шундай шеърлар ҳақида фикр-мулоҳазалар ўртага ташланган. Жумладан, Р.Воҳидов, Х.Неъматов ва М.Маҳмудовлар томонидан ҳамкорликда ёзилган "Сўз бағридаги маърифат", З.Ғаффорованинг «Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари» рисоласида, Ш.Сирожиддиновнинг "Навоий ғазалларида Оллоҳ мадҳи" мақоласи ва Дилором Салоҳийнинг "Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомилли" мавзуидаги докторлик, Хусниддин Эшонқуловнинг "Алишер Навоий шеърлятида самовий тимсоллар" мавзуидаги номзодлик диссертациясида улуг шоир ҳамд ғазалларининг баъзи қирралари ҳақида илмий асосга эга қимматли фикрлар билдирилган (38,141; 111,51-55; 109,119-124; 132,18-20; 147, 3-8).

Кайд этилган илмий изланишларнинг аксариятида Алишер Навоийнинг "Ситтаи зарурия" ёхуд ҳамд ғазаллари хусусида фикр билдирилган бўлса-да, ўзбек адабиётшунослигида бу борада яхлит тадқиқот вужудга келмаган. Холбуки, Алишер Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" дебочасида девон тартиб беришда ҳамд ғазалларнинг ўрни ҳақида алоҳида тўхталиб ўтади. Ҳамд ғазалларни тадқиқ этиш орқали эса улуг шоирнинг маърифий-бадиий адабиётга, Шарқ мумтоз шеърляти анъаналарига муносабати ва илоҳиётга доир қарашларининг ўзига хос жиҳатлари янада теранроқ ойдинлашади. Достонларнинг анъанавий кириш ҳамдларидан ҳамда кучли рамзий тизимида тасвирланган бадиий-маърифий ҳамдлардан фарқли ўларок, ҳам

зоҳирӣ, ҳам ботинӣ маънолари фақат Ҳаққа қаратилган, комил инсон бўлиш иштиёқидаги солиқнинг турли руҳий-маънавий (босқичлардаги) кайфияти асосида ифодаланган маърифий-бадий ҳамд ғазалларнинг ва илоҳий тавҳидга бағишланган "Рух ул-қудс" қасидасининг ғоявий-бадий талқинини илмий ўрганишга бағишланган мазкур яхлит тадқиқотнинг илк марта амалга оширилаётганлиги унинг долзарблигини белгилайди.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Алишер Навоийнинг ҳамд йўналишидаги, жумладан ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасини илоҳий-исломий ва адабий мәнбалар билан қиёсан ўрганиш, ваҳдат ул-вужуд таълимотининг асосий масаласи - Зот-сифат, Аллоҳ-олам, Аллоҳ-инсон муносабатлари акс этган талқинларни кенг ғоявий-бадий таҳлил қилиш, теран илмий ёритиш тадқиқотнинг асосий мақсади сифатида танланди. Диссертацияда қуйидаги вазифаларни бажаришга ҳаракат қилинади:

- Алишер Навоий ижодида ҳамдга мурожаатнинг илмий адабиётда ўрганилишини илмий таҳлил этиш;
- Ҳамд йўналишидаги асарларнинг тарихий асослари ва уларнинг бадий тафаккурга таъсири масаласини илмий таҳлил этиш;
- Мақсадига кўра фарқ қиладиган ҳамд мазмунидаги асарларнинг хос жиҳатларини ёритиш;
- Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасининг тасвир услубига кўра ўхшаш қирраларини умумлаштириш;
- Ҳамд ғазалларнинг жанрий табиати, хос хусусиятлари, бадиияти, илоҳий-ирфоний оҳангларини илмий умумлаштириш;
- Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасида руҳий-маънавий камолот босқичларининг талқинини қиёсан ўрганиш;
- Олам ва инсон сиру синоатининг илоҳий тавҳид, Оллоҳ кудрату азиматини мадҳ этиш билан ёнма-ён қўлланилишидан кўзланган мақсад ва уларнинг ижодкор илгари сурган ғояга хизмат этишини илмий умумлаштириш;

– "Рух ул-қудс"нинг Шарқ қасидачилиги тамойилларига нечоғлик мос келиши, улуғ шоирнинг ижодийлиги масалаларини ойдинлаштириш;

– Қасиданинг етакчи мавзуини ташкил этувчи Комил инсон мадҳини тасвирлашда йил фасллари, гул тимсоллари, осмон жисмларининг алоқадорлик ва боғлиқлик моҳиятини ақс эттирувчи ҳамда бадий восита вазифасини адо этганлигини қатор бадий парчалар ёрдамида ёритиш;

– Қасидада қўлланган поэтик санъатларнинг асар бадиятини оширишдаги ўрнини белгилашдан иборатдир.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Кузатишларимиз кўрсатдики, Алишер Навоий меросида алоҳида аҳамиятга молик илоҳий тавҳид тасвирига бағишланган ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидаси хусусида адабиётшуносликда билдирилган фикрлар ушбу асарларнинг мазмун-моҳиятини етарли ёритмайди, унинг илмий қимматини тўла очиб беролмайди. Навоийшунослигимиздаги ана шу бўшлиқни тўлдириш йўлидаги изланишларимиз натижасида қуйидагилар ишимизнинг илмий жиҳатдан янгилигини белгилайди:

– Ҳамд йўналишидаги асарлар (мақсадига кўра) тасниф қилинади;

– Алишер Навоийнинг илоҳиётга доир тушунча ва қарашларни тасвирлаш усулидаги маҳорати шарқ сўз санъаткорларининг бадий асарлари билан қиёсан таҳлил қилиниб, тегишли илмий хулосаларга келинади;

– Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидаси мағзига сингдирилган Оллоҳнинг тенгсиз, беқиёс куч-қудрат эгаси сифатида тасвирланишининг ва юксак инсонпарварлик ғояларининг Қуръони карим оятлари билан уйғунлигини муқоясавий таҳлиллар жараёнида асослашга ҳаракат қилинади;

– «Рух ул-қудс»нинг жанр хусусияти Шарқ халқлари адабиётидаги қасидачилик аъъанасига таянилган ҳолда таҳлилга тортилади. Асарнинг ўзига хос қирраларини очишга урғу берилади;

- Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс"да Рухи Мутлақ энг кўп акс этган Комил инсон тимсолининг бадий-маърифий талқинини илмий асослашга эътибор қаратилади;

- Гул тимсоллари, йил фасллари - манзара, бадий тасвир воситаси, мажоз сифатида таҳлил этилади;

- Ер, Осмон, ўн икки бурж, тўққиз фалак, Арш, Курси ва инсон алоқадорлиги, боғлиқлиги мутлақ Вужуднинг беҳисоб суратлари, мавжлари сифатидаги талқинларни илмий далиллашга урғу берилади. Шу тарзда Алишер Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва "Рух ул-қудс"нинг кенг, бадият тамойиллари асосида илк марта яхлит ўрганилиши ҳам тадқиқотнинг илмий янгилигидир.

Тадқиқот манбаи. Тадқиқотнинг асосий манбаини Алишер Навоийнинг "Ҳазойин ул-маоний", "Девони Фоний" таркибидаги ҳамд йўналишидаги ғазаллар, "Ситтаи зарурия"нинг проф. Ҳамид Сулаймон ва Али Муҳаммадий нашри матни ташкил этади. Шунингдек, Куръони карим, Ҳадислар, Алишер Навоийнинг ўзбек тилидаги адабий мероси, Юсуф Хос Ҳожиб, Фаридуддин Аттор, Низомий Ганжавий, Носир Хусрав, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийнинг нодир илмий-бадий асарларидан ҳам фойдаланилди.

Тадқиқотнинг назарий-усулий асоси. Миллий истиқлол мафкураси, Президент И.А.Каримовнинг мумтоз адабиёт, хусусан, Алишер Навоий меросига доир доно кўрсатмалари, мумтоз шеършунослар Шайх Аҳмад Тарозий, А.Фитрат, М.Шайхзода, Е.Э.Бертельс, И.Крачковский, И.Султон, Н.Маллаев, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, А.Абдуғафуров, А.Рустамов, А.Ҳожаҳмедов, Н.Комилов, Р.Воҳидов, И.Ҳаққулов, Э.Шодиев, Ё.Исҳоқов, С.Ҳасанов ва турк олимлари Абдурахмон Гўзал, Усмон Кески ўғли, Усмон Турарнинг бадият, тасаввуф фалсафаси ва қасидачиликка оид қарашлари диссертация учун таянч илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилди.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот илоҳий тавҳид илмининг бадий тафаккурга таъсири жараёнини кузатиш асосида ҳамд йўналишидаги асарларга хос қиёсий-типологик хусусиятларни ойдинлаштириш ҳамда умумлаштириш замирида маълум

назарий хулосаларга келиш имкониятини кенгайтиради. Ишда баён қилинган фикр-мулоҳазалар ўзбек мумтоз адабиёти муаммолари, жумладан, Алишер Навоий ижоди бўйича иш олиб бораётган мутахассисларга қўл келади. Шунингдек, ундан бадий адабиёт мазмунини янада теран фаҳмлашда, олий ва ўрта умумтаълим мактаблари, академик лицейлар, касб-хунар коллежлари учун ўзбек адабиёти тарихи фани бўйича дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш, тавсияномалар ишлаб чиқишда, махсус курслар ўқишда, гоъвий-ахлоқий, мафкуравий ташвиқот ва тарғибот ишларида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг жорийланиши. Диссертация Бухоро Давлат университети тасаввуф ва ўзбек мумтоз адабиёти кафедрасида ишланаётган "X-XX асрлар ўзбек ва форс-тожик адабиётларида илоҳиёт, тасаввуф ҳамда ахлоқий-маънавий тарбия" мавзуи таркибига киради. Тадқиқот мавзуи Ўзбекистон Республикаси ФА Ижтимоий-гуманитар фанлар мажмуи ҳузуридаги филология фанлари (адабиётшунослик) бўйича илмий тадқиқотларни Мувофиқлаштирувчи Республика кенгаши томонидан маъқулланган. Диссертация БухДУ «Тасаввуф ва ўзбек мумтоз адабиёти», «Ўзбек тилшунослиги» кафедраларининг қўшма йиғилишида ҳамда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг Ўзбек мумтоз адабиёти бўлимида муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилган. Шунингдек, тадқиқот Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи ҳамда ЎзР ФА ТАИ ҳузурида ташкил этилган илмий-назарий семинарларда ҳам муҳокама этилган ва ҳимояга тавсия қилинган. Диссертациянинг асосий мазмуни Бухоро Давлат университети профессор-ўқитувчиларининг илмий анжуманларида (2000-2002), Алишер Навоий таваллуди муносабати билан ўтказилган тадбирлардаги маъруза матнларида, нашр этилган бир рисола ҳамда республика вақтли матбуоти ва турли илмий тўпламларда чоп этилган мақолаларда баён қилинган.

Тадқиқотнинг таркиби. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан иборат.

I БОБ

ҲАМД ҒАЗАЛЛАР ВА «РУҲ УЛ-ҚУДС» ҚАСИДАСИНING ҒОЯВИЙ-АДАБИЙ МАНБАЛАРИ

1.1. Ҳамд йўналишидаги асарларнинг тарихий асослари ва уларнинг бадий тафаккурга таъсири

Ҳамд – исломий, шаръий тушунча бўлиб, Оллоҳга мадҳ, мақтов деган маъноларни англатади. Ҳамд сўзининг луғавий маъноси ҳақида «Ғиёсул-лугот»да шундай фикр мавжуд: «Ҳамд – сугудан ва ситоиш ва ба истилоҳи хос баёни кибриё ва жалол ва азамати Ҳақ субҳонаху таолоро гўянд; ва баъзе аз муҳаққиқин чунин навиштаанд, ки ҳамд дар луғат сано кардан аст ба забон бар хубии ихтиёри касе барои таъзими вай, чунончи гўй» (73, 283). (Мазмуни: Ҳамд – хослар истилоҳида Ҳақ субҳонаху таолонинг буюклиги, азиму азаматини улуғлаш, мақташга айтадилар. Баъзи тадқиқотчилар (луғатшунослар) ҳамдга қуйидагича талқин берганлар: Ҳамд (луғатда) тилда, ихтиёрий равишда бировнинг яхшилигини мақташдир. Ёхуд уни улуғлаш, унга таъзим бажо келтириш ҳам дейиш мумкин).

Адабий тур ва жанрлар назариясига оид «Диний ва тасаввуфий турк адабиёти»да эса ҳамд «луғавий маънода ёлвориш, қулоққа сўзлаш, Оллоҳга дуо айлаш мавзуидаги манзума, шеър маъноларида ишлатилади,³⁾ деб кўрсатилади (11, 83). ✓

XV аср биринчи ярмида ижод қилган шеършунос Шайх Аҳмад Тарозий бевосита Оллоҳ ҳамдига бағишланган асарлар тавҳид ва муножот дейилишини таъкидлайди: «... агар тенгри азза ва жаллага ҳамд этсалар, они т а в ҳ и д дерлар. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар» (112, 24).

Кўринадики, кўчирилган парчаларда ҳамд сўзининг маъноси бир-бирига яқин ва айна пайтда бир-бирини тўлдиради. Ҳамд тушунчасининг ўзига хос жиҳатлари, тарихи борасида яна талай илмий ишларда турлича таърифларга дуч келамизки, уларнинг мазмун-моҳияти юқорида келтирилган мулоҳазаларга уйғундир (164, 273; 95, 763; 65,

535; 110, 604; 115,20). Алқисса, лўнда айтиладиган бўлса, Оллоҳ таолонинг қудрати азимати улуғланиб, исм – сифатлари мадҳ этилган асарлар ҳамдлардир.

Исломгача ҳам ҳамдлар мавжуд бўлган. Қадимги грекларнинг худолар мадҳ этган гимнлари, ҳинд ведалари, “Авесто”даги гоҳлар – Зардуштнинг бешлик кўшиқлари, жоҳилият арабларининг Лот, Узо каби илоҳлар улуғланган асарлари ҳам ҳамдлар сирасига киради. Жумладан, “Авесто”да “Аҳунавайти госо”, “Авушнавайти госо”, “Сипантмийну госо”, “Ваҳухшашар госо”, “Ваҳийшт вайишт госо”лар Зардуштнинг Ахурамазда таърифига бағишлаб айтган ҳамдларидир:

«Эй Мазда! Эй, улвий оламнинг уруғи - асоси - бунёди! Эзгу ният ва Ашаҳ-Ҳақиқат билан ҳузуримизга кел, ҳаққоний каломлар воситасида Зардуштга ва жамийки солиҳ инсонларга саодатли тириклик бахш айла!» (8,8).

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, кўплаб Шарқ тилларида бу ном “Ухра Мазд”, “Хурмазд”, “Урамазд”, “Ахурой Мазд”, форс тилида “Ахура Мазда”, “Хурмузд” шаклида кўлланилади. Зардуштнинг (“Авесто”да) бешлик гоҳ (кўшиқ)ларида эса бу ном қуйидаги уч ҳолатда зикр этилади: “Ахура”, “Мазда”, “Мазда Ахура”. Ахура Мазда икки жуздан “Ахура” ва “Маздаҳ”дан таркиб топган (99, 75).

Қадимги ҳинд асотирий китоби “Праҳжо - патий” ҳам “Зарвон” исмли Худолар отасига бағишланган ҳамд билан бошланади ва мазкур манбада эътироф этилишича, Зарвон (“Борликнинг Яратувчиси”) яккатанҳо бўлган эмас. У ўз қудрати билан яна кўплаб худолар ва девлар (“браҳмана”, “дива”, асура)ни яратган эмиш (98, 26).

“Авесто”даги “Хурмузд яшт” (ҳамд) қасидасида эса Ахура Мазданинг жами исмлари зикр қилинган. Унда айтилишича, Ахура Мазданинг 72 номини тўқис зикр этиш воситасида иблис, девлардан ҳалос бўлиш мумкин эмиш. Эслатиш жоизки, барча динларда ҳам Илоҳ исмларининг ранг-баранглиги ва уни бот-бот ёд этиш энг афзал амаллардан биридир. Чунончи, “Авесто”да Ахура Мазда “Доно Сарвар”, “Ҳушёр Яратувчи”, “Фармон бергувчи”, “Солор” каби сифатлар билан таърифланган. Исломдаги Оллоҳнинг 99 исми (“Ал-

асмаъ ал-Хусна”) ҳам юқоридаги фикрнинг ёркин намунасидир (8, 343.).

“Авесто”да қуёш худоси Митрага бағишланган қасида ҳам бор:

Ва бу аравани элтадур

Тўрт оппок тулпор.

Абадий ва учқур аргумок

Руҳи билан ўсган жонворлар.

Олд туёғи тиллодан унинг,

Орт туёғи кумушдан унинг.

Ва ягона бўйинтуруққа

Боғлангандир тўртгалови ҳам,

Мустаҳкамдир тоза шотиси,

Илгаклидир ва чидамлидир.

Г.А.Пугаченкова ва Л.И.Ремпель каби санъатшунос олимларнинг аниқлаши, Амударёдан топилган, эрамиздан аввалги V-IV асрларга тегишли хазинада худди мана шу сўзларнинг иллюстрациясини кўриш мумкин. Унда тўртга отга кўшилган аравача устидаги иккита одам сиймоси олтин ҳайкалча тарзида ишланган (99, 25-26).

Бу жараён аҳмонийлар даврида ҳам давом этган. «Қадимги Шарқ санъати» китобидаги маълумотларга кўра, эрамиздан аввалги 8-7 асрларга тааллуқли «Бошида эчки кўтарган худо» бронза ҳайкалчада одамларга ўз тухфаларини тортиқ қилаётган ҳосилдорчилик ва чорвачилик худоси тасвирланган.

Г.А.Пугаченкованинг ёзишича, эрамизнинг биринчи асрларида Ўрта Осиёда она-замин билан боғлиқ тангрилар образини ифодалаш санъатда аввалгидай давом этган. Археологик қазилмалар жараёнида Хоразм, Бақтрия ва Қадимги Сўғдиёна ерларида Кушан подшолари сиймоси зарб этилган тангалар қатори жуда кўплаб аёл тимсолларидаги худоларнинг сопол ҳайкалчалари топилган.

Қанотли фаришта образи кейинчалик Шарқ поэзияси ва санъатида софлик, муҳаббат ва гўзалликнинг ўлмас, адабий тимсолига айланиб қолган (98, 93).

Мазкур маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, исломгача ҳам халқ ўз тасаввуридаги илоҳларга ҳамд, мадҳ айтган.

Диний тасаввурлар, афсонавий ривоятлар, фалсафий тушунчалар, ахлоқий-эстетик қарашлар одамларнинг моддий ҳаёт тарзи ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Шунинг учун қадимги аجدодларимиз «бошида эчки кўтарган худо»ларга, «қанотли фаришта»лару аёл тимсолларидаги илоҳларга сиғинганлар. Масалан, баъзи тарихий манбаларда ёзилишича, Сўғдиёна тангриси табиатнинг ҳаётбахш кучларини ифодалаган. У «Авесто» билан боғлиқ Анахита, Ашаҳ ва Хайрватат сингари худоларнинг йиғма, кейинчалик турли маҳаллий шароитларга мослаштириб гавдалантирилган кўринишидир (99, 72).

Муҳаммад алайҳиссалом исломни очик тарғиб қила бошлаганларида бут, санам, ой, қуёш, тарихий ё афсонавий мавжудотларга топинувчилар ўз тасаввур доирасидан чиқолмай, «Сен сиғинишимизни даъват этаётган Оллоҳнинг нимага ўхшашини айт» деб талаб қилишган. Бунга жавобан, «Ихлос» сураси, «Лайса камислиҳи шайъ-ун» ва бошқа шу мазмундаги оятлар нозил бўлган. Ақидаий исломияга мувофиқ, Аллоҳ таолонинг зоти жисм каби ҳажмга эга эмас. Унинг зоти жавҳар сифатлари билан ҳам сифатланмайди. Чунки Оллоҳ шакл билан ҳам, ранг билан ҳам, алам чекиш ва лаззатланиш билан ҳам сифатланмайди. Унинг ўхшаши ҳам, шериги ҳам, тенги ҳам, муҳолифи ҳам йўқ, қиладиган ишлари ҳам махлуқотларидан биронтасининг ишларига ўхшамайди. Чунки Аллоҳ таоло ўз яратикларини бевосита ва беасбоб амалга оширади. Зеро, Аллоҳнинг ҳукми шуки, бирор нарсани қилишни ирода қилса, унга «Бўл» дейди ва у нарса бўлверади.

Тафаккур чуқурлашгани сайин инсон ўзининг ягона илоҳий қудрат олдидаги ожизлигини теранроқ ҳис қила бошлайди ва ҳар бир ишни бошлашдан олдин Худодан мадад сўрайди. Бу самимий туйғу бадий тафаккурда ҳам ўзига хос тарзда акс этган.

Ҳар бир асарни хоҳ у илмий рисола бўлсин, хоҳ достон, Оллоҳ таоло ҳамди билан бошлаш мусулмон шарқининг азалий анъанаси ҳисобланган. Мумтоз адабиётимиз намояндалари ҳам ана шу удумга изчил амал қилиб келганлар. Бу анъананинг, яъни исломий

ҳамдларнинг илдизи эса исломий ақидаларнинг барқарорлашиш даврига бориб тақалади.

Шарқ мумтоз адабиётининг кириш ҳамдлари ва ҳамд йўналишидаги асарларнинг таянч гоъвий манбаи исломий эътиқоднинг асослари Қуръони карим, ҳадиси шариф ва илми ақондир.

Биринчи туркий достон – “Қутадғу билиг” ҳам 32 байтли ҳамд боби билан бошланади:

Уған бир байат-ул камугдин узе,

Ўкуш ҳамду ўгди анар – оқ сазе.

Улуғлуг идиси уған зулжалал

Йаратқан тўруткен ма кадыр камал (133, 51).

Юсуф хос Ҳожиб юқоридаги байтларда Қодир Худонинг барчадан устунлигию беҳисоб ҳамду санолар фақат Унгагина сазоворлигини, Унинг Яратувчи, бино қилувчи, зулжалол (азамат ва энг буюк) каби сифатларини улуғлайди. Шоир “Ҳолиқ борлиги учун белги яратди. Яратган ҳар бир нарсасида воҳиднинг (белгиси) аниқдир”, - дея Ҳақ маърифатини назарда тутди (133, 65).

Кузатган манбаларга асосланиб айтишимиз мумкинки, кириш ҳамдлар сингари девондаги биринчи ғазални ҳамд руҳида ёзиш ҳам туркий адабиётда изчил анъана эди.

Ҳофиз Хоразмий, Атоийи каби туркий адабиёт намояндаларининг девони худди шу анъанага мавофик яратилган.

Ҳофиз Хоразмийнинг девони 14 байтли ҳамд ва мавъиза йўналишидаги ғазал билан бошланади:

Яратқан бори қилғали жаҳонни йўқдин пайдо,

Жамолу ҳуснина барчани қилди ошиқу шайдо (123,14).

Байтнинг мазмунини шундай изоҳлаш мумкин: “Яратқан бори” – Оллоҳнинг бутун жаҳонни яратишдан мақсади жамолу ҳуснига барчани ошиқу шайдо этиш, ўз ҳуснини кўз-кўз қилишдир. Шоир машҳур ҳадиси қудсий (“Қунту Канзан...”)га асосланиб ўз қарашларини тасаввуфий руҳда ифодалаган.

Ғазалнинг кейинги байтларида лирик қаҳрамон – шоир кофиру мусулмон, тарсою яҳудий, мўмину мувахҳид – барчаси худонинг даргоҳида тенг – қул эканлигини таъкидлар экан, Оллоҳга элтувчи

йўллар хилма-хил бўлгани билан ягона моҳиятга бориб тақалишини уқтиради, сидкидил имонни улуғлайди:

Беҳишт ичра агар бўлмаса ёди, қаъри дўзахдур,

Анинг ёди била дўзах эрур чун жаннати аъло.

Ҳақиқий мусулмон учун имон лаззати барча нарсадан устундир. Имон эса кўнгилда бўлади. Шоир таъбирича, агар жаннатда яшасангу калбингда Оллоҳнинг ёди бўлмаса, у жой дўзахдир. Дўзахда яшаб, калбинг Унинг ёди билан таскин топса, у ер жаннати аълодир. Мазкур байтдаги мантиқни шоир тазод ва тарду акс санъати орқали таъсирчан ифодалаган. Ҳазалнинг кейинги байтлари мавъиза руҳида берилган:

Тилар бўлсанг ҳақиқат мулкида сардор бўлмоқлик,

Алиф янглиғ бўла кўргил муҳаббат лавҳида якто.

Машҳур лирик шоир Атойининг девони ҳам ҳамд ва диний-фалсафий қарашлар ифодаланган (11 байтли) ғазал билан бошланади:

Эйки хўблар кўзгусинда ўзин изҳор айлаган,

Ҳам ўзи ул кўзгуга боқиб мени зор айлаган (46,).

“Хўблар кўзгуси” – истиоравий ибора бўлиб, байтда пок кўнгил маъносида ишлатилган. Хўблар – тасаввуфий маънода маърифат аҳли ва ирфон зуҳур этган комиллар. Кўнгил – Оллоҳ илми ва ишқининг хазинаси. Атойининг эътирофича, Оллоҳ ўзининг ғайбий сирларини “хўблар кўзгусинда” изҳор этади.

“Хўблар кўзгусинда” Унинг пинҳону ниҳон сирлари ҳамиша аён. Кўнгил кўзгусида интиҳосиз нурлар зуҳурини ҳис этган киши шу сирасорга “зор” бўлади. Зорлик эса – ошиқлик, ботиний илоҳий маърифатга ошиқлик – бу камолот йўлидир.

Атойи ижоди бўйича махсус тадқиқот олиб борган адабиётшунос С.Рафиддинов девондаги биринчи ғазал хусусида шундай фикр билдиради:

«Одатда XV аср кўлёмаларида “ҳамд”дан кейин “наът” учрайди, Атойи девони кўлёмасида эса “ҳамд”дан кейин навбатдаги алоҳида “наът” хусусиятига эга бўлган ғазал келмайди. Бирок, ўша биринчи ғазалда:

Лайлат ул меърож кошинда ики ё келтуруб,

“Қоба қавсайн” иттиҳодидин хабардор айлаган.

Қил Атойининг юзин оли або хуснидин ол,
 Эй Муҳаммадни икк^н оламда мухтор айлаган,
 каби “наът” руҳидаги байтлар мавжуд” (102, 19).

Биз эса бу байтларни ҳамд руҳида ёзилган, дейиш тарафдоримиз. Наът – пайгамбарни мадҳ этиш, яхши сифатларини айтиб мақташ. Далил учун байт келтирамиз:

Ўзин ўзлукдину кавнайн мулкидин қилиб хориж,
 Қаю кавнайн мулки, ломакондин ҳам топиб ихрож (82, 214).

Байт Алишер Навоий қаламига мансуб бўлиб, бунда меърож тунда пайгамбаримизнинг ўзликдан бутунлай қутулиб, шу юксак руҳий даражага етганликлари тасвирланган.

Юқорида Атойидан келтирилган парчада эса Худонинг мўъжизавий қудрати улуғланган. Яъни шоир таъбири билан айтганда, Муҳаммад пайгамбарни “лайлат – ул меърож қошинда ики ё келтуруб, қоба қавсайн иттиҳодидин ” Оллоҳ “хабардор айлаган, “Муҳаммадни ики оламда мухтор айлаган” ҳам Ўзи. Бу мўъжизаларнинг сабабчиси Вужуди Мутлак. Исломий ақидага кўра ҳам, пайгамбарлар воситасида воқеъ бўлган илоҳий мўъжизалар Аллоҳ таолонинг иродаси билан содир бўлган. “Ислом ақоидига доир жавохир сўзлар” китобида ҳам бу хусусда: “Пайгамбарларнинг кадрлари қанчалик баланд ва ишлари улуғ бўлмасин, агар Аллоҳ хоҳламаса, улар бирор манфаат келтиришдан ёки бирор зарарни даф этишдан ожиздирлар”, - дейилади (48, 61). Юқорида келтирилган байтлар эса пайгамбарга берилган илоҳий мўъжизаларнинг сабабчиси – Оллоҳ ҳамдига бағишланган.

Юқоридаги мисолларга асосланиб айтиш мумкинки, девонни ҳамд газал билан бошлаш Алишер Навоийгача ҳам мавжуд анъана эди. Аммо ҳар ҳарф туркумининг дастлабкилари ёки дастлабкисини ҳамд газал руҳида ёзиш ва девонни шу асосда тартиб бериш ҳодисаси туркий адабиётда Навоийгача бўлган бирор ижодкор девонида кўзга ташланмайди.

1.2. Илоҳий тавҳид илмининг бадий адабиётдаги

инъикоси

“Тавҳид соф диний, ваҳдат ул-вужуд тасаввуфий тушунча бўлиб, моҳият эътибори билан улар бир-биридан фарқ қилади. Тавҳиднинг

ғоявий антоними - ширк, ваҳдат-касрат" (158, 42). Кенгроқ мушоҳада қилсак, бу икки тушунча орасидаги фарқ ойдинлашади. (Тавҳид Оллоҳ ягоналигини тасдиқлашдир). Агар унга кимнидир шерик деб билсак, бу шариат нуқтаи назаридан, ширк ҳисобланади. Бу исломий ҳамдларга хос хусусиятдир. Ваҳдат ул-вужуд таълимотига асосан, коинотда ёлғиз бир Вужуд мавжуд бўлиб, барча нарса ва борликлар шу вужуднинг тажаллийсидан, кўплик (олам, касрат) бирлик (ваҳдат)нинг зуҳурланишидан иборатдир. Зот олами - ваҳдат, У яратган олам - касрат. Муайян бир қонуният асосида яратилган нарса-ҳодисалар ҳикматини ҳиссий-важдий тафаккур қилиш орқали Зот оламини таниш мумкин, лекин билиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари: "Тавҳид сиррига етса бўлур, аммо маърифат сиррига етмак душвордир", - деганлар (93, 264).

Тасаввуфий адабиётларда тавҳид илми, унинг турлари, даражалари кенг шарҳланган. Сўфийларнинг айтишича, тавҳид тушунчаси руҳан яшаладиган ҳол ва завққа, маърифатнинг мавқеи ва даражасига боғлиқ. Бу ҳолни яшаган кишининг ҳолати ва мақомига кўра, тавҳид тушунчаси фарқлидир (59; 114).

Илоҳий тавҳид - тавҳиднинг энг юксак, сўнги даражаси бўлиб, "хосларнинг хосларига оид тавҳиди" дейилади (114,127). Бу илм-вужудий тавҳид мартабасидагилар илми. Вужудий тавҳид -тавҳиднинг энг мукаммал ҳолидир, фано филлоҳ мақомига етиб, ҳаққал яқин, яъни илми мушоҳада орқали банда эришадиган энг гўзал ҳол, маънавий меърождир. Ваҳдат ул-вужуд таълимоти эса тамоман вужудий тавҳид тушунчаси устига қурилган.

Шарқ мумтоз адабиётида Ҳақнинг гўзал исмлари ва сифатлари таърифида жуда кўплаб асарлар ёзилган. Бундай майл деярли барча йўналишдаги асарларда ҳам кўзга ташланади. Мазкур ҳамдлар мазмуни фақат Аллоҳни мадҳ этишга бағишланган бўлса-да, мақсадига ва муаллифнинг мақомига (етақчилик қилаётган ғояга) кўра, фарқланади.

Шунинг учун уларни қуйидагича тасниф қилишни лозим топдик:

- 1) шаръий - тарғибий ҳамдлар;
- 2) маърифий - тарғибий ҳамдлар;
- 3) маърифий - бадий ҳамдлар;

4) бадий - маърифий ҳамдлар.

Шаръий - тарғибий ҳамдларда шаръий аҳқому қонун-қоидаларга мувофиқ Аллоҳга ҳамд айтилади. Мазкур турдаги асарларда Аллоҳга ҳамд айтиш орқали ҳар бир банда иймонли бўлиши, Оллоҳнинг биру борлигини тан олиши кабилар даъват қилинади ва асосий манба шарият ҳамда шаръий ҳукмлар ҳисобланади. Мазкур турдаги ҳамдларда ислом қонун-қоидалари улуғланади, Қуръони каримдаги баъзи оятларга ёки ҳадисларга ишора қилинади ёки улар шарҳланади. Диний йўналишдаги ва ислом аҳқомига бағишланган барча асарларнинг кириш ҳамдлари шаръий-тарғибий ҳамдлардир. Қуръони каримнинг 80 дан ортиқ ояти каримаси Оллоҳга ҳамд айтиш хусусидадир. Биринчи (Фотиҳа) суранинг 2, 3, 4-оятларида шундай ҳукм қилинган: «Алҳамдуллилоҳи раббил оламин. Ар-раҳмонир раҳим Малики явмиддин» (141, 1).

Оллоҳга ҳамд айтиш тўғрисидаги ҳадислар ҳам кўпчиликни ташкил этади. «Чаҳор китоб»да юқоридаги оятлар мазмуни айнан тарғиб қилинади:

Ибтидо мекунам ба номи худо,
К-аз ду ҳарф офарид арзу само.
Номи ҳақ бар забон ҳамеронам,
Ки ба хону дилаш ҳамехонам.
Молику сонигу қадиму ҳаким,
Холику розику рауфу раҳим (120, 5).

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг Оллоҳнинг 99 исму сифатлари таърифига бағишланган «Авроди баҳоия»си ҳам тўлиқ шаръий-тарғибий ҳамд мавқеидаги асардир (96).

Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин», «Муножот» каби асарларининг кириш ҳамдлари эса шаръий-тарғибий руҳда ёзилган.

Маърифий - тарғибий ҳамдлар

Бундай ҳамдларда шариятга таянган тариқат тили билан Ҳақ сифатлари комил мусулмон бўлиш орзуси нуқтаи назаридан туриб мадҳ этилади. Мазкур ҳамдлар сирасига Шарқ мумтоз адабиётида маърифий йўналишдаги барча асарларнинг кириш ҳамдлари, «Қутадғу билиг»нинг

муқаддима ҳамди, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёрнинг ҳамд йўналишидаги қарашлари киритилиши мумкин.

Аҳмад Яссавий шариат аҳкоми билан тариқатнинг рухий-маънавий боғлиқлик аҳамиятини чуқур англаб, аркони иймон негизини яшаш тажрибаси орқали асослаб беради. Шунинг учун у туркий тасаввуф адабиётида биринчи бўлиб ирфоннинг марказий масаласи—ишқнинг маъно-моҳиятини ҳар томонлама талқин этишга муяссар бўлди ва «ошиқларнинг ибодатини энг маъқул ибодат деб билди» (51, 43). Ҳолбуки, ишқ калимаси Куръони каримда учрамайди. Айни масала Шайх ҳазратларининг ҳамд йўналишидаги қарашларида қуйидагича акс этган:

Ё илоҳим, ҳамдинг бирла ҳикмат айтиб,
 Зоти улуғ Хожам, сиғниб келдим Санго.
 Тавба қилиб гуноҳимдан кўрқиб қайтим,
 Зоти улуғ Хожам, сиғниб келдим Санго. . .
 Мансур янглиғ бошим бериб ишқ дорида,
 Зоти улуғ Хожам, сиғниб келдим Санго (159, 44).

Мазкур байтларда «шайх ул – машойих»нинг ўзи таъкидлаганидек Оллоҳ «ҳамди бирла» ҳикмат – диний-тасаввуфий қарашлар тарғиб қилинган. Яссавий ижодининг маърифий-тарғибий моҳиятини адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов шундай изоҳлайди: «Яссавий ҳикматлари *ислом тасаввуфини* туркий тилда баён этган илк ва энг таъсирчан оҳангдир. Шу боис Яссавийни миллий ва диний адабиётимизнинг илк асосчисидир дейишимиз мумкин» (121,47).

Туркий тасаввуф адабиётининг бу тамойилини Сулаймон Боқирғоний, Сўфи Оллоёр ижодида ҳам кузатиш мумкин.

Ҳар иккала турдаги ҳамдларнинг умумий ўхшашлиги Ҳақ сифатларини улуғлаш орқали шариат аҳкомини тарғиб қилишга мўлжалланганлигидир. Дўзах азобидан кўрқув, намоз, рўза, такво ва сидқидил тоат-ибодатни, Оллоҳга ҳақиқий қулик ишқини улуғлаш, комил мусулмон бўлиш орқали жаннатга (баъзи ҳамдларда Ҳақ ризолигига) дохил бўлиш шариатга таянган тариқат аҳли намояндалари ижодидаги ҳамдларни бирлаштириб турувчи

умумий жиҳатлардир. Аммо ўзига хос фарқли томонларнинг мавжудлиги уларни алоҳида-алоҳида тасниф қилиш асосини беради. Биринчи турдаги ҳамдлар Ислом динини, Оллоҳнинг биру борлигини тан олган ёки тан олиши лозим бўлган барча оддий бандаларга дастлабки бошланғич даъват руҳидаги ҳукмлар ифодасидир. Маърифий-тарғибий ҳамдларнинг марказида эса ислом асосларини кўр-кўрона тан олиб, тоат-ибодат қиладиган, шариат аҳкомлари (маърифати)ни ҳис этмай, итоат қиладиган фикрсиз банда эмас, балки Ҳақнинг санъатини ҳис қилиш ва иймон лаззатидан баҳраманд бўлиш орқали қалбий сезги майдони кенг комил мусулмон ёки комил мусулмон бўлиш иштиёқидаги мўъмин туради. Шунинг учун бундай ҳамдлар тариқат тили билан баён қилинса-да, улардаги исломий-ирфоний моҳият шариатни тарғиб этишга хизмат қилади.

Маърифий-бадий ҳамдлар

Бу гуруҳга шундай ҳамдлар киритилиши мумкинки, улар моҳиятан ва ўз мақсади билан Ҳақнинг қудрати, юксак санъатини мадҳ этиш орқали маърифат гоёларини тараннум қилиши, оммалаштириши мумкин. Бироқ бундай ҳамдларда маърифий-фалсафий гоё ва фикрлар бадий рамзлар, тимсол ҳамда образлар воситасида берилади. Мазкур ҳамдлар негизида маърифий гоё, ахлоқий-фалсафий қарашлар тараннуми ётади. Улардаги бадий рамзлар, тимсоллар ва образлар икки маъноли хусусиятга эга эмас, яъни мураккаб рамзий тизим асосида эмас, балки сўзларнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний маъноси фақат Ҳаққа тегишлидир. Шунинг учун бундай маърифий ҳамдларнинг ҳам зоҳирий, ҳам ботиний маъноси шариат арконларига зид эмас. Алишер Навоийнинг «Рух ул-қудс» – илоҳий тавҳидга бағишланган ҳамд қасидаси, ҳамд йўналишидаги газал, рубоий, китъа, фардларини бундай ҳамдлар сирасига киритиш лозим. Абдурахмон Жомий, Лутфий, Атоий, Ҳофиз ва Хоразмий девонида ҳам худди шу йўналишга оид газаллар мавжуд.

Шарқ мумтоз адабиётида ҳар ҳарф туркумининг аввалги газалларини ҳамд билан бошлаш анъанасини Алишер Навоий бошлаб

берди ва бу ҳақда шоирнинг ўзи «Бадоеъ ул-бидоя» дебчасида шундай ёзади: «. . . Ҳар ҳарф газалиётининг аввалги газали Тенгри таоло ҳамди била мувашшаҳ қилинди» (79, 21).

Улуғ шоирнинг Шарқ девончилигига киритган муҳим бир янгилигининг моҳияти ана шу нуқтада аёнлашади. Алишер Навоий «Ҳазойин ул-маоний» йиғма девонлари таркибидаги ҳар бир баҳр (кофиядаги охириги ҳарфга кўра бирлаштирилган ашъор мажмуаси) «аввалги газаллар» Шарқ девончилигида «ҳамд газал» деган янги анъанага асос бўлди. Шаърий ҳамд тушунчасини илғор ирфоний қарашлар орқали тўлдириб (соликнинг руҳий-маънавий даражасига кўра Ҳақ сифатларини улуғлаш ва Ҳаққа етиш усулини асослаш), талқин этиш Алишер Навоий ижодининг ўзига хос хусусиятидир. Мазкур турдаги ҳамд газалларда «қазо меъмори», «азал соқийси» каби ички ва ташқи маъноси фақат Ҳаққа тегишли сифатлашлар воситасида Оллоҳ ҳамди талқин этилади ва бошдан охир фақат Ҳақ исм ва сифатлари улуғланади:

Ташналаб ўлма Навоий, чун азал соқийсидин

«Ишрабу, ё айюҳал-атшон» келур ҳар дам нидо (81, 25).

Маърифий-бадий ҳамдлар маърифат-камолот босқичидан туриб ёзилади. Шунинг учун бундай ҳамдларнинг марказида шариат ва Куръони карим, Ҳадиси шариф асосида Оллоҳ ва унинг чексиз сифатларидан хабардорлик, ўзининг моҳиятан шу қудрат ва мўъжизавий санъат соҳиби билан бирлигини пайқаш, Яратувчи қудрати ва гўзаллигидан хабардорлиги натижасида ўзининг оддий мўъминлик даражаси билан қониқиб қолмай, **к о м и л и н с о н** бўлиш орзусидаги солик туради. Алишер Навоий газал жанрининг кенг имкониятидан фойдаланиб, ҳамд газал воситасида Ҳаққа етиш усулини — камолот босқичларининг руҳий-маънавий илдизларини, уларнинг аҳамиятини асослаб берди. «Ҳамд газаллар жанрий табиати» бўлимида маърифий-бадий ҳамд газалларнинг хос хусусиятлари масаласига кенгрок тўхталамиз.

Бадий–маърифий ҳамдлар

Бундай ҳамдлар маърифий рамзларга таяниб ёзилади. Олдинги турдаги ҳамдлардан фарқли равишда, буларда бадият жуда кучли ва том маънода бадий асар сифатида ўқилиши ва ўрганилиши мумкин. Бундай ҳамдларнинг бадий тимсоллари, рамзлари, образлари замирида «Ҳақ - Инсон» муносабатлари ётади. Бундай бадий яратмаларнинг барчаси икки маънолидир. Уларнинг зоҳирий маънолари бадий асар мазмуни билан жипс боғлиқ бўлади. Аммо бадий тимсоллар остида маърифатнинг «Ҳақ – Инсон» муносабатлари жуда юксак санъат билан яшириниб келади. Бундай бадий-маърифий ҳамдларда исломий тушунчалар, шариат арконининг тўғри акс эттирилиши зоҳирий маънолар асосида эмас, балки ботиний маърифий маъно асосида баҳоланади. Бадий–маърифий ҳамдлар ботиний маънолари шариат ақидаларига мос бўлса-да, зоҳирий маъносига кўра, расмий ислом аҳкомига зид бўлган.

Маърифий савияси ҳар хил шариат ва тариқат аҳли ўртасидаги низоларнинг бош сабаби тариқий ҳамдларнинг турлича талқин этилиши, ўқилишидир. Чунки шаръий ҳамдларнинг манбаи – Куръони карим, Ҳадиси шариф. Тариқий ҳамдлар эса мазкур илоҳий сарчашмалар замирида шаклланган руҳий-маънавий асосга – Ҳақнинг тасаввуфда ўқилишига таянади. Маърифий савияси юксак – «аҳли роз» гина нозик ботиний маъно қирраларини илғай олишган. Зоҳирбин шариат аҳли эса фақат ташқи мазмунга эътибор беришган.

Тариқат аҳли жиндай хато қилса, ўз маърифий асарларининг ботиний маъноларида аркони шариат ва аҳкоми динга нисбатан зиғирча хатога йўл қўйса, аёвсиз жазоланган. Мансури Ҳаллож, Насимий, Наимий, Бобораҳим Машраблар қисматининг фожиаси негизида шу сабаб ётади. Ана ўша қатъий қоидага кўра, ҳатто Ҳофиз Шерозию Шайх Саъдийлар, Камол Хўжандию Фузулийлар, Убайд Зоконию Носир Хусравлар, Жалолиддин Румию Нажмиддин Кубролар бир неча ўлимдан сўз ва тафаккур санъати билан чиқиб кетганлар (38, 68, 69, 157).

Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, Шарқ мумтоз адабиёти намояндалари деярли ҳар бир бадий-маърифий ғазални ҳамд деб

билишган. Чунки бундай ғазаллар кўпчилигининг ботиний маъноси Ҳақ маърифатига бориб тақалади. Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Камол Хўжандий, Жалолоддин Румий, Амир Хусрав Дехлавий, Лутфий, Атоий, Машраб, Хувайдо каби даҳо сўз санъаткорларининг "Ҳақ-Инсон" муносабатларига бағишланган ижод маҳсули фикримизнинг ёрқин далилидир. Алишер Навоийнинг тўрт девонида мужассамланган (ҳар бир ҳарф гуруҳи бошида келган ғазаллар бундан мустасно) кўпгина шеърларини ҳам бадий-маърифий ҳамдлар сирасига киритиш лозим. Мазкур турдаги ҳамдларда Соқий, Куёш, Уммон, Сув кабилар Ҳақ рамзи сифатида келади. Ринд - соқий, булбул - гул, парвона - шамъ, гадо - шоҳ, балиқ - сув, зарра - куёш, қатра - уммон, пашша - фил, тана - жон, самандар - ўт, ер - осмон каби тизимларнинг моҳияти махсус маърифий билим эгаларигагина маълум бўлган.

1.3. Илоҳий-исломий сарчашмалар

Мустақиллик шарофати билан Алишер Навоий асарларининг Қуръоний ғоялардан озикланганлиги хусусида жуда кўп мақолалар, илмий тадқиқотлар яратилди. Шоир меросининг таянч ғоявий манбалари Қуръони карим, Ҳадиси шариф ва тасаввуф таълимоти эканлиги эътироф этила бошлади. Улуғ шоирнинг илоҳий-ирфоний, ижтимоий-фалсафий қарашлари ифодаланган ҳамд ғазаллари ва "Рух ул-қудс" қасидасини ҳам бевосита илоҳий-исломий сарчашмалардан баҳра олган асарлар сифатида эътироф этиш мумкин.

Қатор ҳамд ғазалларда ва қасиданинг насиб қисмида Оллоҳ таолонинг илоҳий қудрати туфайли тун-кун, еру осмон, ою куёшнинг бир мунгазамликда ҳаракат қилиши масаласи ёритилган. Бугун борликда - табиатдаги энг майда жонзотдан тортиб, баҳайбат мавжудотнинг шаклу шамойилигача – барча-барчасида Оллоҳнинг қудрати зоҳир. Тун-кун, куёш-ой, сайёра ва юлдузлар Оллоҳнинг амрига итоат этиб ҳаракат қиладилар. Зеро, яратмоқ ва амр этмоқ Унинг Ўзигагина хосдир:

Чи қудратест, ки дар боргоҳи чархи баланд,

Нагашта бе сабаби ў зи зарра то байзо (94, 5).

Ажаб кудратдирки, юксак чарх қасрида қуёшдан энг кичик заррагача ўша мўъжиза туфайли пайдо бўлгандир. Худди шу моҳиятнинг ўзи ҳамд ғазалда қуйидагича акс этган:

Юзунг кўзгусидин оламда юз нуру сафо пайдо,

Қуёш андин анингдекким, қуёшдин зарра нопаёдо (82, 2).

Исломий таълимот, унинг муқаддас илоҳий китобида мазкур ҳақиқат қайта-қайта таъкидланади. Ана ўша илоҳий нур ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидаси байтларига ҳам чуқур сингдирилган. Шу жиҳатдан "Юнус" сурасининг 3 ва 5-оятти карималари аҳамиятлидир:

"Хуваллазий жаъалаш-шамса зиёан вал қамара нуран ва қаддараҳу манозила литаъламу ададас синийна вал ҳисоб. Мо халақаллоҳу залика илло бил ҳақ. Юфассилул оети лиқавмин яъламун" (141, 208)¹.

Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс"да йил фасллари, тўққиз фалак, ўн икки бурж ва улар билан боғлиқ табиий ўзгаришлар, фаслларнинг мажозий-ботиний маъноларини ва самовий жисмлар билан ўзаро алоқадорлигини юзага чиқаришда Алишер Навоий Қуръони каримнинг само ёхуд илми нужумга дахлдор "Бақара", "Анъом", "Аъроф", "Юнус", "Хут", "Юсуф", "Раъд", "Иброҳим", "Ҳижр", "Наҳл", "Ал-исро", "Қаҳҳор", "Тоҳа", "Анбиё", "Ҳаж", "Мўъминлар", "Фурқон", "Намл", "Анкабуг", "Рум", "Луқмон", "Фотир", "Ёсин", "Вас-саффот", "Фуссилат", "Қоф", "Ва-з-зориёт", "Ва-н-нажм", "Қамар", "Раҳмон", "Воқеа", "Ҳадид", "Тағобун", "Мулк", "Ал-ҳааққа", "Нух", "Жин", "Муддасир", "Қиёмат", "Вал-мурсалот", "Набаъ", "Ван-нозиот", "Такбир", "Иншиқоқ", "Буруж" каби сураларидан илҳом олганлиги шак-шубҳасиздир. Ана шу нуқтаи назардан ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасининг бадиий тасвир услуби бир-бирига жуда яқиндир. Илоҳий-исломий сарчашмалар ва мазкур асарлар ҳар байтини ёнма-ён қўйиб, қиёсий таҳлил қилишнинг имкони йўқлигини инобатга олиб, муштарак байтлар асосида ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасида "Аллоҳ - Олам муносабати талқини» жадвалини туздик.

¹ Қуръони Карим оятларининг таржима-мазмуни диссертациянинг «Илова» қисмида берилган.

Ҳамд ғазаллар ва "Рух ул-қудс" қасидасида "Аллоҳ-олам"
муносабатлари талқини – (қиёсий таҳлил) дағи муштарак жиҳатлар

"Рух ул-қудс"	Ҳамд ғазаллар (Ғазал тартиб ва байтининг рақами)
1-байт	Ғс 242/1
2-байт	Ғс 242/2
2-байт	Ғс 3/2, Фк 2/4
3-байт	Ғс 575/2, Нш 132/2
4-байт	Нш 393/1, Бв 2/5
5-байт	Бв 3) 2
6-байт	Ғс 2) 4
7-8 байт	Ғс 3) 8 Ғс 2/8
9-байт	Бв 2/5
10-байт	Нш 5/2-3,
11-байт	Фк 3/3
12-байт	Нш 393/2
13-14 байт	Нш 64/3-4, Нш 322/8
14-байт	Нш 5/4
19-байт	Фк 2/2
20-байт	Бв 242/2
21-байт	Нш 364/3
22-байт	Фк 2/2, Бв 1/6-7, Фк 3/1-3
24-байт	Бв 4/1
25-байт	Фк 3/2
26-байт	
28-байт	Фк /
30-байт	Нш 364/6
30-байт	Нш 575/5
34-43-байтлар	Нш 322/7-8, Нш 393/3-6, Нш 575/3
35-байт	Ғс 2/9

39-байт	Ғс 5/5
44-байт	Нш/ 575/3
59-байт	Нш 575/5
66-байт	Нш 575/5
67-байт	Нш393/2
75-байт	Нш 199/5-6
76-байт	Нш 5/6
77-байт	Ғк 1/1, Бв 242/1
82-байт	Нш 575/4
108-байт	Ғс 4/2, Ғс 132/2, Ғс 242/3-5, Ғс 575/4, Нш 5/4, Нш 114/1-3, Нш 132/3, Нш 322/4, Нш 353/7-8, Бв 3/4, Бв 242/2

Адабиётда ҳар бир фасл муайян фазилат тимсолига айлана борар экан, Баҳор яшариш, уйғониш, файзу тароват, янгиланиш, инсон умрининг ибтидоси рамзидир. Куз эса тўкин-сочинлик, етилиш билан бирга табиат ҳамда инсон умрининг хазони - ҳаёт, яшашнинг интиҳоси (сўлиш, хазон бўлиш) рамзи сифатида Алишер Навоий нодир дурдоналари бағрига сингдирилган. Бу ўринда шуни айтиш керакки, улуг шоирнинг «Фусули арбаа» номли тўрт форсий қасидаси ҳам фасллар таърифига бағишланган бўлиб, ундаги санъаткорона тасвир билан «Рух ул-қудс» қасидасининг тасвирлари (йил фасллари тасвирига бағишланган қисми) бир-бирига жуда ўхшайди. Улуг шоир бу тасвирлар орқали одам жиёми (тўрт унсур, тўрт хилт, тўрт таъб) ва олам тузилиши (тўрт фасл) орасидаги яқинлик, боғлиқлик ва алоқадорлик каби жиҳатларига алоҳида урғу беради. Оллоҳ таоло бутун мавжудотни тасодифлар асосида эмас, балки муайян қонуният, ўзаро узвий алоқадорлик, ҳикмат занжири, ҳайратомуз интизом ва тадбир ила яратди-ю лекин ҳеч нарсага абадийликни насиб қилмади. Сабаб ва оқибат тамойиллари асосида бунёдга келган оламда барча нарсалар табиатида қарама-қаршилик ва инкорни инкор қонуни амал қилади. Яшаш учун тинимсиз кураш эса имтиҳон дунёсида узлуксиз давом этади. Айни шу жараён куйидаги мисраларда бетакрор ифодасини топган:

Далел он, ки ду рангист кори гулшани даҳр,
 Чи дар баҳору хазону, чи дар сабоҳу масо (94, 15).

Шоир таъбирича, даҳр гулшани ишининг икки ранглилик кўриниши далили (яъни) Баҳору Хазонда, тонг отару кечкурунда ҳам ёркин намоёндыр. "Наводир уш-шабоб"нинг 364-ғазалида худди шунга ўхшаш байтларни учратамиз:

Жамол зевари кош айладинг, магар урдунг,
 Бу икки мисқал ила уйла кўзгуга сайқал.
 Фироқ шомини ошиққа айладинг тийра,
 Агарчи анжумидин ёқтинг анда кўп машғал.
 Баҳор мошитаси саъйи бирла кийдирдунг,
 Чаман аруси юзу қаддиға ҳулию ҳулал (82, 364).

Дунёда ҳеч нарса абадий эмас экан, инсон ўзидан фақатгина эзгу амаллар қолдириш учун интилмоғи зарур. Куръони мажид "Қаҳф" сурасининг 45-46-оятти карималарида фасллар алмашинувини ажиб қонуният асосида яратган Оллоҳ таолонинг айни борадаги таъкиди қуйидагича хабар қилинади:

"Вазриб лаҳум масалал ҳаётид дунё камонин анзалнаҳу минас самои фахталата биҳи наботул арзи фа, асбаҳа ҳашийман тазруҳур риех. Ва коналлоҳу ала кулли шайъин муқтадиरो» (141, 298).

Оллоҳ меҳрибон ва раҳмли зотдыр. Йилни фаслларга бўлиб, уларнинг ҳар бирига ўзига хос хусусиятларни жам қилган соҳиби Қудрат бандаларига ғамхўрликни ҳеч қачон тарк этмаган. Ёзу Қиш, Баҳору Куз алмашинувини таъмин этган зот улардан етадиган нозу неъматлардан ҳузурланиш, баҳраманд бўлиш ҳамда кези келганда фаслларнинг табиий хусусияти (иссиқ, совуқ, шамоллар, бўронлар, довуллар, дўлу жалалар) - офатларидан ҳам сақланиш шароитини яратиб берган:

Асиреки, зикрингни айлаб ҳады,
 Берибсен халосиға юз минг ҳадоё (84, 4).

"Рух ул-қудс"да мазкур моҳият қуйидагича акс этган:

Паи илохи вай меваҳои бору рутаб,
 Мизохи инсонро сохтй қарини шифо. . .

Замин зи бўстон афрӯз гашт хунолуд,

Зи теги куфр б-дон сон, ки тораки шуҳадо (94, 15).

Унинг (баланд ҳароратнинг) иложини қилиш учун янги пишган меваларни Инсон мижозига шифо бўлишини назарда тутиб, унга яқин дўст қилиб қўйдинг. Ер боғларнинг бундай шуълалантирувчи (кўринишидан) (гўё) қонга бўялди. Бу дин йўлида кофирлар тигидан шаҳид бўлганлар (инсонлар қони) ва бошини эслатарди, - дейди шоир.

Мазкур фикрларнинг асосини Қуръони мажиднинг "Аъроф" сураси 74-ояти каримаси ташкил қилади:

"Вазкуру из жаъалакум хулафоа мин баъди один ва бавва акум фил арзи татта хизуна мин суҳулиҳо қусуран ва танҳитунал жибола буюта. Фазкуру алоаллоҳи вало таъсав фил арзи муфсидийн" (141, 160).

Оллоҳнинг юксак мўъжизавий қувватини чуқур ҳис этган шоир атроф- муҳитда юз бераётган воқеалардан ҳаяжонга тушади, кўзга равшан намоён ўша мўъжизалар учун ҳам Яратганга сиғинади, Унинг Қудратига таҳсин айтади:

Ду рангу даҳ ранг чй бувад, ки ҳар варақ аз барг,

Нигошта ба дусад ранг шуд зи килки қазо (94, 15).

Икки рангу ўн ранг нима бўлибдики, баргнинг ҳар бир варағида қазо қалами билан икки юз ранг акс эттирилгандир, - дея ҳассос шоир байтда дунё ва борликдаги барча нарсаларнинг, хилма-хил, бетакрор ранглр, нақшларнинг бунёдкори Оллоҳ эканлиги таъкидланади. Улуғ шоир тасаввурига кўра ҳар бир рангда Унинг бир ҳикмати акс этган:

Мунча хилъат махзани инъоми ташрифингдин ўлди,

Чарху тоғу баҳрга атлас ва гар хоро ва гар хаз (82, 199).

Юқоридаги фикрлар эса Қуръони карим Бақара сурасининг 138-ояти бадий ифодасидир: «Сибғаталлоҳ. Ва ман аҳсану миналлоҳи сибға. Ва наҳну лаҳу обидин» (141, 21).

Алишер Навоий қасиданинг 2- ва 118- байтида "Ёсин" сурасининг 82-ояти ("Бирон нарсани (яратишни) ирода қилган вақтида Унинг иши фақатгина "Бўл" демокликдир. Бас, у (нарса) бўлур-вужудга келур")га ишора қилади: «Иннама амруҳу иза арода шайъан ан якула лаҳу кун фа якун» (141, 445).

Чи хомаест, ки дар коргоҳи «кун фаякун»,
 Нагашта бе рақами ў зи қатра то даръё...
 Ба пайҳ камтар аз он метавонияш, ки кунт,
 Чунон набуд, ки набувад асар аз ў пайдо (94, 6; 24).

Ажаб қаламдурки, бутун борлиқ дўконида қатрадан дарёгача Унинг ҳукми билан пайдо бўлгандир... Биргина сўз туфайли ("бўл") гайб хазинаси сирини озгина ошкор қилдинг. Шундай бўлмаганда, ундан асар ҳам кўринмас эди. Кўринадики, улуғ шоир бу байтлар орқали Оллоҳнинг буюк меҳру саховатини, яратувчанлик қудратини ва башариятга бўлган муҳаббатини таърифлаган.

Мазкур моҳиятни иқтибос санъати асосида "Бадоеъ ул-васат"нинг 2-ғазалида ўқиймиз:

Ироданг бирла тақдиринг ўлгай икки кавн ичра,
 Агар бўлса фано зоҳир ва гар бўлса бақо пайдо (83, 2).

Илоҳшунослик ва инсоншуносликка оид асл ҳикматлар силсиласи акс этган "Руҳ ул-қудс" қасидасида инсон Руҳи Муғлақ энг кўп акс этган хилқат сифатида таърифланади. Қасиданинг 10-23-байтларида одам жисми (тўрт унсур, тўрт хилт) ва олам тузилиши (тўрт фасл) орасидаги яқинлик, инсоннинг яратилиши, ички ва ташқи аъзолари вазифаси, мўъжизавий мукамаллиги хусусида фикр юритилади.

Чу соз карди таркиби жисми инсонни,
 Зи хок таъбия сохти ба зебу баҳо (94, 7).

Улуғ шоир инсонни Ҳақ санъатининг энг юксак намунаси сифатида таърифлайди. Инсон жисмининг шакл, суратини турфа таркиблардан бунёд этдинг, аъзоларини зебу зийнат билан жой-жойига қўйиб, тупрокдан бебаҳо қилиб ясадинг.

Юқоридаги (10-23-) байтларнинг таянч манбаи сифатида «Наба» (6-оят), «Инфитор» (7-8-оят), «Инсон» (28-оят), «Шарҳ» (4-оят), «Балад» (8-9-оят), «Тийн» (4-оят), «Вас-сафот» (11-оят), «Бақара» (29-оят), «Ҳижр» (26-оят) каби сураларни кўрсатиш мумкин.

Улуғ шоир инсонни мумтоз этган илоҳий имкониятларга алоҳида урғу беради:

Бас, он гаҳе ба улумаш чу раҳнамун гашти,

Нахуст карди таълими алламал-асмо.

Унинг (инсоннинг) илм ўрганиши учун раҳнамолик қилган чоғингдаёқ, дастлаб азалий исмларга амал қилиш таълимини (Ўзинг) бердинг (94:9).

"Алламал-асмо" "исмларни ўргатди" демакдир. Бу бирикма «Бақара» сурасининг 31-оятидан: "Ва аллама Одамал асмоа куллаҳо сумма аразахум алал малонкати фақола анбиуний биасмои ҳаулаи ин кунтум содиқийн" (141, 6).

Оллоҳ инсонни бошқа мавжудотлардан алоҳида ажратиб, илму ирфон хазинаси сифатида ўн саккиз минг оламни унинг учун яратган:

Бўлуб сифатингга мазҳар жамиъ махлуқот,

Алар муфассалу инсонни айладинг мужмал (82, 364).

"Рух ул-қудс"да эса олами суғро куйидагича таърифланади:

Дар он ажуба намудори аз ҳама карди,

Амонататро ҳам додияш ба расми хифо (94, 10).

Ўша мўъжизалар (ажойиботлар) оламида ҳамма нарсани намойиш қилдинг, омонатингни бердинг, аммо муҳофазани ҳам Ўзингга олдинг. Мазкур байтлар эса Бақара сураси 151-оятининг (Мен банда қалбига муҳаббат бўлиб кирган яширин хазинаман") ва "Лав лака", «Кунту канзан» каби қудсий ҳадисларнинг бадий-маърифий талқинидир.

Кўринадики, ҳамд ғазаллар ҳамда "Рух ул-қудс" мисраларидаги ғоялар ва ояти карималардаги моҳият бир-бирига тўла ҳамоҳангдир. Алишер Навоий тафаккурида устувор ўрнашган Куръони карим таълимоти, унинг юксак инсонпарварлик ғоялари улуг шоир асарларига ҳаётбахш руҳ бағишлаб турибди. Зеро, илоҳиёт ва илоҳий олам қудратига умид боғлаб, унга сиғиниб яшаган улуг шоир фақатгина яхшилик ва эзгуликка чорловчи илоҳий китоб оятларини асарлари маъзига сингдириш билан барча мавжудотлардан олий қилиб яратилган ҳазрати инсонни, унинг дарди, ташвиши, руҳияти ва маънавиятини куйлашни ҳамма нарсадан устун қўяди.

1.4. Адабий манбалар ва "Рух ул-қудс"

Шарқ мумтоз адабиётида Аллоҳ ва олам алоқадорлиги, боғлиқлиги талқинига бағишланган жуда кўп асарларда юқорида санаб ўтилган мавзулар узвий кетма-кетликда (йил фасллари, тўрт унсур, 9

фалак, 12 бурж) тасвирланади. Бу “Рух ул-қудс”нинг бой илоҳий ва адабий сарчашмалар заминида юзага келганидан далолат беради.

Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” маснавийси, Носир Хусравнинг “Рўшнонома” достони, Амир Хусрав Дехлавийнинг “Олам ул-илм” ва Абдурахмон Жомийнинг “Жило ур-руҳ” каби қасидалари фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу асарларда ҳар бир нарсада Оллоҳнинг қудрати намоён бўлиши, У яратган мулки борлик мавжудотларида занжир ҳалқалари каби бир-бирига узвий боғланиб, турфа жиҳатлардан ўзаро алоқадорликда амал қилиши ҳодисасига алоҳида урғу берилади. Бу алоқадорликнинг асосий негизи барча нарсалар Инсон ва унинг руҳи Мутлақ томон тараққий этиб бориши учун яратилганлиги ҳақидаги илоҳий-ирфоний қарашларга бориб тақалади. Жумладан, “Авесто”да осмон жисмларига алоҳида аҳамият берилган ҳамда уларга илоҳий қудратнинг мўъжизаси сифатида қаралган. Қадимги аجدодларимизнинг нужумий тасаввурлари таъсири “Рух ул-қудс” даги ўн икки буржнинг бирма-бир тасвирида ҳам яққол кўзга ташланади:

Ба буржи дигар Акраб ба ^{те}хунбиш овардй,
 Чу ^{те}каҳдуме, ки кунад хона дар қадим бино.
 Фарози бурҳи ^{те}дигар сохти камонхона,
 Ки чарх тири бало афканад сўйи дунё (94, 21; 23).

Бошқа бир буржда Акрабни ҳаракатга келтирдинг, Чаёндайки, қадимий услубда ўзига хона бино қилсин. Бошқа бир буржни баланд Камонхона қилиб ясадингки, чарх ундан дунёнинг турли тарафларига бало тигини ёғдиради, дея улуғ шоир Оллоҳнинг қудратини таъриф ва тавсиф этади.

Мазкур байтларда буржларнинг номи билан уларнинг халқ тасаввуридаги хосиятлари ва ердаги воқеалар билан алоқадорлиги ҳисобга олиниб, чиройли ташбеҳлар ҳосил қилинган.

Оллоҳ - олам алоқадорлиги, боғлиқлигининг ихчам тасвирини «Қисаси Рабғузий»да ўқиймиз (100,12). Мумтоз адабиётда жуда кўп эътироф этилган мазкур фикрларни Носириддин Рабғузий мухтасар баён қилган. Бунда Яратувчининг чексиз ақл-заковат соҳиби эканлиги ва буюк яратувчанлик хусусияти яққол кўзга ташланади.

Исломий қарашлар ва Оллоҳ-олам муносабатларини руҳий-важдий тафаккур қилиш жараёнида туғилган мушоҳадаларга таяниб, баъзи дostonларда оламнинг тузилишига доир махсус боблар ажратилган. Жумладан, етти сайёра ва ўн икки буржга махсус боб бағишлаган Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» дostonида ўн икки буржни етти сайёрадан ажратиб кўрсатади ҳамда уларнинг айримлари жуфт-жуфт, айримлари эса тоқ эканлигини қайд этиб, уларнинг учтаси – баҳорги, учтаси – ёзги, учтаси – кузги ва ниҳоят учтаси – қишки юлдузлар деб эътироф этади. Дунё тўрт унсурдан ташкил топгани сингари буларнинг ҳам учтаси олов, учтаси – сув, учтаси – шамол ва учтаси – тупроқ эканлиги ҳақида бадиий мушоҳада юритади.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Олам ул-илм» қасидасида ҳам худди шундай тасвир усули устувор:

Зўҳра табъам дар вабол аз пеши ин ақрабвашон,

З-он чу ақраб хештанро худ қафое мезанам (39, 829).

«Ситтаи зарурия» таркибидаги биринчи қасиданинг «Қасидаи «Рух ул-қудс»и дар тавҳиди Бори таоло» деб номланишининг ҳам муҳим асослари бор. Илоҳий-исломий қарашларга мувофиқ, Аллоҳнинг яккаю ягона Яратувчи эканлигини мадҳ этиш учун асарларнинг дастлабки кириш қисмлари «Оллоҳ таоло тавҳиди»га бағишланган. Жумладан, Низомий Ганжавий «Хамса»сининг махсус бир кириш қисми «Дар тавҳиди Бори» («Бори таоло тавҳиди ҳақида») деб номланади ва юқорида таъкидлаганимиздек, жамики нарса ва ҳодисаларнинг муайян бир уйғунликда доимий ҳаракатда эканлиги ягона буюк Рухнинг мўъжизавий қудрати ҳосиласи сифатида талқин этилади:

Чу гул сад пора кун худро дар ин боғ,

Ки натвон тандуруст омад бад-ин боғ (97, 26).

«Рух ул-қудс» қасидасида ҳам гул тимсоллари тасвирига кенг ўрин берилади. Улуғ шоир райҳон, сунбул, наргис, лола, ёсмин каби гул тимсоллари орқали сулук аҳлининг кўнглида порлаган илоҳий нур ва унинг турли гўзал шаклларда жилва қилишига ишора қилади.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»да Носир Хусрав ҳақида маълумот берганда фақат «Рўшноинома» асарини тилга олади (93).

Адибнинг 592 байтдан иборат бу маснавийси Оллоҳ-олам алоқадорлиги, боғлиқлиги талқинига бағишланган бўлиб, унда диний, фалсафий, маърифий, ижтимоий-ахлоқий қарашлар юксак шоирона назокат билан куйланади. Кузатишлар асосида шунга гувоҳ бўлдикки, мазкур маснавийнинг ғоялар ва мавзулар олами мундарижаси Алишер Навоийнинг «Ситтаи зарурия» қасидалар туркумига жуда ўхшайди.

“Ситтаи зарурия” “Рўшноинома”га “Аллоҳ-олам алоқадорлигига доир жамики нарса-ҳодисаларни узвий кетма-кетликда тасвирлаш нуқтаи назаридан яқин туради. Аммо Навоийнинг мақсади бу масалаларни фақат ёритишгина эмас, балки Аллоҳ-олам алоқадорлигини таъминловчи Ҳақ қудрати яширинган илоҳий тизимлар чегарасини ва уларнинг бир-бирига боғлиқлигини аниқ, равшан ифодалашдир. Қасидалар кўпинча дақиқ маъноларни, ишораларни нозик англовчи кишилар савиясига мослаб, юксак дид билан яратилган. “Ситтаи зарурия” туркуми ҳам ана шундай юксак бадиий асардир. Чунки шоир “Ситтаи зарурия” – “Олти зарурат” орқали бир неча олтилик тизимига ишора қилади.

“Ситтаи зарурия” таркибидаги биринчи қасиданинг, яъни умумий олтилик тизимининг бирламчи асосини Рух ташкил этади. Шунинг учун асар “Рух ул-қудс” деб номланган. Мутлақ Рух ва ундан ажралган руҳнинг яна Унга қайтиш (уруж) асослари ифодаланган. Рух қуввасидаги 6 жиҳат, асос Фаридуддин Атторнинг “Илоҳийнома”сидаги “Рухга мурожаат қилиб дегани” қисмида бирма-бир изоҳланади: “Рух-ажойиб бир қушсан, на ердасан, на осмонда, балки Тангри таоло ҳузуридасан. Сенинг асосингда олтига белги бор, аммо уларнинг ҳар бири бир жаҳон-алоҳида бир олам. Ҳар бири-бир соҳибқирон, бир қудрат.

1. Бири Нафс бўлиб, унинг жойи сезги аъзоларидир.
2. Бири Нафси аммора бўлиб, зиддиятлар, нифоқ шундан.
3. Бири Ақлдир, ақл мувофиқликни, мантиқни бошқаради.
4. Бири Илмдир, маълумот, билим тўплаш билан банд.
5. Бири Фақрдир, фано-йўқлик истар ҳамиша.
6. Бири Тавҳиддир, Ягона зот истар ва Унга интилар доим” (16,12).

“Олти зарурат” таркибидаги биринчи қасиданинг “Рух ул-қудс” деб номланишининг асосий манбаи ҳам шудир. “Рух ул-қудс” қасидаси – “Хайрат ул-аброр” достони сингари дастурий–муқаддимавий асар. Юқорида санаб ўтилган руҳнинг олти қувваси ҳақида “Ситтаи зарурия” туркумидаги қасидаларнинг ҳар бирида қайта-қайта (янгича тасвир усулида) изоҳланади. Чунки Алишер Навоий Оллоҳ-Олам алоқадорлигининг барча сабабларини руҳнинг ана шу олти жиҳатига тегишли деб билади. Бу олтилик тизими таркибий қисмлари, ўз навбатида, яна бир неча олтилик тизимига бўлинади, яъни Инсон ва Коинот, Инсон ва Мавжудот, Инсон ва Илоҳнинг ўзаро боғлиқлиги олам олти илоҳий кун маҳсули (“Рух ул-қудс”да бу хусусда маълумот берилади), олти “нодир жиҳати коинот ва фақр рукнлари (“Айнул - ҳаёт” ва «Тухфат ул-афкор» қасидасида бунга кўпроқ ургу берилади), олти иймон аркони таркибий қисмлари (“Қут ул-қулуб”да аркони иймон шартлари кенг изоҳланади), жисм қафасида руҳнинг соғлом тараққий этишининг олти тиббий асоси (“Минҳож ун-нажот”да бу масалага доир асосли ишоралар бор), намоз фароизидаги олти хориж ва дохил фарзлар (“Насим ул-хулд” ва “Қут ул-қулуб»да бу масалалар тасвирига кенгрок аҳамият берилган) бир-бирига боғлиқ равишда бир илоҳий моҳиятга бориб тақалади ва шу тариқа олтилик тизими – “Ситтаи зарурия” шаклланади. Бу олтиликларнинг барчаси умумий бир илоҳий мақсадга – одам жисми қафасидаги руҳни Мутлақ Рух томон тараққий этиб боришини таъминловчи узлуксиз тадрижий жараёнга хизмат қилади. Ўрни келганда таъкидлаш жоизки, жисмда руҳнинг соғлом тараққий этишининг олти тиббий асосига доир қатор асарлар яратилган. Шарқ табобатида олти зарур нарса (ситтаи зарурия) деган истилоҳ бор. Бу ҳақда Ибн Сино, ундан олдин ва кейин ўтган олим-табиблар ҳам ёзишган. Ана шундай табиблардан бири XV асрда Хуросонда яшаб ўтган Юсуфий Ҳиравийдир. У «Рисолаи ситтаи зарурия» асарида олти тиббий асос ҳақида фикр юритади. Олти тиббий заруратга доир қарашлар «Ҳакимлар ҳикояти», «Табобат хазинаси дурдоналаридан» каби рисоаларда ҳам кенг изоҳланган (167; 168).

Алишер Навоий ўзигача ўтган бетакрор тафаккур эгаларининг ҳар бири ижодидаги энг илғор хулосаларни теран англаб етди ва алоҳида-

алоҳида хулосаларни яшаш тажрибаси орқали ижодий равишда бир ўзанга бирлаштирди. Шунинг учун бу туркумни «Ситтаи зарурия» деб номлади. Чунки Ҳаққа етишнинг асоси соғлом Рухдир, улуғ шоир эса туркумдаги ҳар бир қасидада руҳий-маънавий покланиш тасвирига алоҳида аҳамият беради. Исо каби Рухга айланиш шоир лирик қаҳрамонининг эзгу орзусидир. «Ҳазойин ул-маоний»да бошқа илоҳий номларга нисбатан Исо Масихнинг беҳад кўп тилга олиншининг асосий сабаби ҳам шунда.

«Ситтаи зарурия»ни ёзишдан мақсад Рухнинг қудратини мадҳ этиш эди. Мазкур туркум таркибидаги ҳар бир қасидада фақру фано улуғланади. Бу юксак мақомга етган кишига эса Ҳақдан ўзга ҳеч қандай зарурат қолмайди. Улуғ шоирнинг бу хусусдаги умумий хулосасини «Фавойид ул-кибар»нинг 506-ғазалида ҳам кўришимиз мумкин.

Фаной маҳз етар «Ситтаи зарурия»,

Нединки йўққа зарурат эмас бу навъ олтов (84, 343).

Улуғ Навоий олтилик тизими асосидаги алоқадорлик қонуниятини «Ситтаи зарурия» қасидалар туркуми гоёлари бағрига сингдирган. Қасидалар алоҳида-алоҳида олинганда мустақил асар сифатида юксак бадиий қиммат касб этади. Чунки туркум таркибидаги олти қасидадан тўрттаси – «Тухфат ул-афкор» Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига, «Кут ул-кулуб» Анварий қасидасига, «Минҳожун нажот» Хоқоний ва Анварий қасидаларига, «Насимул ул-хулд» эса Хоқоний қасидасига жавоб, татаббуъ тарзида ёзилган. Алишер Навоий бу машҳур қасидаларнинг мавзуи ва шаклини сақлаган ҳолда, уларни мазмунан ривожлантириб, янги гоёлар, фикрлар, адабий санъатлар орқали тўлдирган, янги руҳдаги қасидаларни вужудга келтириб, ўз санъати ва маҳоратини намойиш этган.

Юқорида билдирилган мулоҳазалар қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

1. Ҳамдлар мазмуни фақат Оллоҳни мадҳ этишга бағишланган бўлса-да, мақсадига ва етакчилик қилаётган гоёга кўра фарқланади. Мазкур жиҳатнинг ўзи ҳамд йўналишидаги асарларни шаръий-

тарғибий, маърифий-тарғибий, маърифий-бадий, бадий-маърифий каби турларга бўлиб ўрганиш асосини беради.

2. Ҳар бир асарни ҳамд билан бошлаш Навоийгача ҳам мавжуд эди. Аммо Шарқ мумтоз адабиётининг бирор бир намоёндаси ижодида бу анъана яхлит шаклда (фарддан дostonгача) намоён бўлган эмас. Алишер Навоий Шарқ девончилиги равнақини мавзу-маъно нуқтаи назардан муайян бир тизимга солди ва ҳар бир асарини Оллоҳ ҳамди билан бошлади.

3. Улуғ шоир илоҳий-ирфоний, ижтимоий-фалсафий қарашлари ифодаланган ҳамд ғазаллари ва «Рух ул-қудс» қасидасини бевосита илоҳий-исломий сарчашмалардан баҳра олган асар сифатида эътироф этиш мумкин. Ана шу нуқтаи назардан ҳамд ғазаллар ва «Рух ул-қудс» қасидасининг бадий тасвир услуби бир-бирига жуда яқиндир.

4. Шарқ мумтоз адабиётида Оллоҳ ва олам алоқадорлиги, боғлиқлиги талқинига бағишланган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носируддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий», Носир Хусравнинг «Рўшноинома» достони, Хусрав Дехлавийнинг «Олам ул-илм» ва Абдурахмон Жомийнинг «Жило ур-руҳ» каби қасидаларида мавзулар узвий кетма-кетликда (йил фасллари, тўрт унсур, тўққиз фалак, ўн икки бурж) тасвирланади. Бу эса мавзулар силсиласи худди шу тизимда яратилган «Рух ул-қудс»нинг бой адабий манбалар заминидан юзага келганидан далолат беради.

5. Алишер Навоий олтилик тизими асосидаги алоқадорлик қонуниятини «Ситтаи зарурия» («Олти зарурат») қасидалар туркуми бағрига сингдирган ва Ҳаққа етишнинг асоси соғлом Рух бўлгани учун туркум таркибидаги биринчи дастурий-муқаддимавий қасидани «Рух ул-қудс» деб атаган.

Туркум таркибидаги қасидалар олтилик тизими асосида бирлашиб, яхлит тизимни ташкил этади, алоҳида олинганда эса юксак бадий қимматга эга ҳар бир қасида мустақил бадий асар талабларига жавоб беради.

II БОБ

ҲАМД ҒАЗАЛЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ, ПОЭТИКАСИ ВА ТИМСОЛЛАРИ

2.1. Анъана ва ижодийлик

Ғазал Шарқ шеърятини дунёга танитди. Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндалари Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий ва бошқа шоирлар ижодида ғазал асосий жанр ҳисобланади. XV асрга келиб ўзбек ғазалиёти Алишер Навоий номи билан боғлиқ ҳолда камолот чўққисига чикди. Улуғ шоир ўзбек ғазалчилигини ривожлантиришда Саккокий, Атоий, Лутфийнинг ижодий ютуқларига суянди. Форс-тожик адабиётининг уч буюк вакили—Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомийнинг ғазалиётидан кенг кўламда сабоқ олди ва уларнинг ижодий тажрибаларига янгиликлар ҳам киритди.

Алишер Навоий ўз девонларининг бошқа ижодкорлар девонларидан тўрт жиддий фарқини «Бадоеъ ул-бидоя»нинг дебчасида санаб ўтади. Уша қайдларнинг иккинчи ва учинчилари бизнинг тадқиқотимизга бевосита дахлдордир, яъни «аввал битиган ғазал услуб хайсияти» ва «ҳар ҳарф ғазалиётининг аввалги ғазали Тенгри таоло ҳамди била мувашшаҳ, ё расул алайҳиссалом наъти била муфаттах, ё мавъиза била муваззах» қилинганлигидир (79, 21).

Алишер Навоий Шарқ девончилиги равнақини мавзу-маъно нуқтаи назаридан муайян бир тизимга солди ва ҳар бир асарини (фард, рубоий, қитъа, ғазал, ва ҳ.к.) Оллоҳ ҳамди билан бошлади. Қуръони мажиднинг ҳар бир ояти каримаси «Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим» билан бошланади. Шоир ҳам ҳар бир ишни, муқаддас ниятни илоҳий калима билан бошлашни хуш кўради. "Ҳайрат ул-аброр"нинг мазкур илоҳий калима талқини билан бошланганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Улуғ шоир девонларида етук шарқона фалсафий тафаккурнинг юксак ифодаси—ҳамд ғазаллар кенг ўрин эгаллайди. «Ҳазойин ул-маоний»дан ўрин олган лирик девонларнинг ҳар бирида дастлабки беш ғазал Оллоҳ ҳамдига бағишланган. Мазкур девонлар ичидаги элликка яқин ғазал ҳам Ҳақнинг мислсиз қудрату азимати, сирру синоати ҳақидадир. «Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги фардлар,

рубойи ва китъаларнинг дастлабкиси ҳамд мавқеидаги асарлардир (81, 563, 541; 82, 505; 84, 511).

«Девони Фоний»да ҳам ҳамд мавзусига мурожаат нуқтаи назаридан шу тизим устувор. Улуғ шоирнинг форсий девонида ўндан ортиқ ҳамд ғазал мавжуд. Тўплам таркибидаги рубойи, китъа каби жанрлар ҳам Оллоҳ ҳамди билан бошланади. «Ситтаи зарурия» қасоид туркумининг биринчиси «Рух ул – кудс» ҳам худди шу тизимга мувофиқ яратилган ҳамд йўналишидаги асардир.

Кузатишларимиздан кўриниб турибдики, ҳар ҳарф туркумининг дастлабки ғазалини ҳамд билан бошлаш Шарқ мумтоз адабиётида Алишер Навоий номи билан боғлиқ анъанадир. Қолган барча турдаги ҳамдлар эса Навоийга қадар ҳам мавжуд эди. Навоийшунос олим Мақсуд Шайхзода таъкидлаганидек: «Буюк Навоий ўз даврида тор лириканинг имкониятлари чекланганлигини сезгани учун бу анъанавий қафасни синдирмоқчи бўлиб, лириканинг тематик ва ғоявий сарҳадларини кенгайтиради» (124, 188). Бундай майлдан кузатилган мақсад лириканинг имкониятлари кенглигини исбот қилиш ва ҳамд мавзуидаги шеърлар такомилени намоён қилиш эди.

Улуғ шоир, навоийшунос олим А. Ҳайитметов таъбири билан айтганда, «исломга ўз даврининг бирдан-бир ягона ва одамларга ҳақ йўлни кўрсатувчи, гўзаллик ва муҳаббатга чорловчи мафкура сифатида қаради, тушунди, изоҳлади ва унга амал қилди» (152, 41).

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиётида девон тартиб беришнинг икки хил (қасида билан бошлаш; кичик лирик асарларни алифбога асосланган махсус тартибда жойлаштириш) анъанаси мавжуд эди. "Ҳамсаат ул-мутаҳаййирин"да ёзилишича, Навоий, ҳар бир девонни махсус номлар билан аташ ғоясини ҳазрат Жомийга ишора этган ва улуғ муршид буни қимматли маслаҳат сифатида қадрлаб, ундан амалий фойдаланган: "... Сиз дағи бу девонларга муносиб отлар қўйсангиз деб эдим. Алар қабул қилдилар, икки кундан сўнгра яна алар хизматиға еттим: жузв қўюнларидан чиқариб фақирга бердилар; девонлар учун фехрист (режа, мундарижа - Н.Б.) битиб эрдилар ва ҳар бирин мавсум бир қисмға қилиб эрдилар ва бу ишға фақир боис бўлгонимни дағи зоҳир қилиб эрдилар ва ҳоло қуллиётларида давовин ибтидосида

битирилар ва ул феҳриста ҳамд ва наътдин сўнгра мундоқ адо қилибдурларким: "... давовини мутафарриқа (тарқоқ - Н.Б.) аз қасоид ва газалиёт жамъ омада буд ва дар ин вало аз таърихи ҳижрати набавия то такмили миата тосиа се сол пеш (х. 897 - м. 1491.- Н.Б.) боки намондааст, муҳиб ва мўътақиди дарвешон, балки маҳбуб ва мўътақиди эшон Низомул - миллати вад-дин Амир Алишер ҳиммати шариф бар он овардааст, ки давовини қасоид ва газалиётро ки адади он ба се расидааст" (90, 68-69). Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, Алишер Навоийнинг таклифидан сўнг ҳазрат Жомий камтарлик билан таъкидлаган "мутафарриқа давовин"ига муқаддима битилган ва муайян бир тизимга солинган. Бу воқеа юқоридаги маълумотга кўра, 1491 йил (Жомийнинг айтишича, ҳижрий (йил ҳисобида) тўққиз юзга тўлишига уч йилдан ортиқ қолмаган)да содир бўлган.

Алишер Навоийнинг илк девони эса 1478-1479 йилларда тартиб берилган (4,7).

Мутақаллим даҳоларнинг ижодий тажрибаларидаги муштараклик, ҳамкорлик, ҳаммаслаклик таъсирлари Алишер Навоий девонларида ҳам яққол кўзга ташланади.

Агар девонни ҳамд газал билан бошлаш Шарқ мумтоз адабиётида муайян қоидага кирган анъана бўлганда, Алишер Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" деб очасида уни фақат ўзининг тўпламига хос хусусиятлар қаторида санамаган бўлар эди. "Ҳамсат ул-мутаййирин"даги маълумотларга кўра, Абдурахмон Жомий бу ҳақда «қуллиёти»нинг феҳристида ёзади.

Аmmo бошқа бир ҳақиқатни ҳам эсдан чиқармаслик лозим. XV аср Шарқ имкониятлари доирасида масалага баҳо берадиган бўлсак, Алишер Навоий нечоғлик буюк бўлмасин, қатга минатақадаги барча адабий ҳодисалардан тўла хабардор бўлиши қийин эди. Шу маънода, улуғ шоир қайдларини нисбий ҳодиса сифатида қараш ва баҳолаш панд бермайди.

Алишер Навоий ўз девонидаги ўрнига кўра биринчи газалнинг мажмуадаги бошқа газаллардан айрича, ўзига хос услубда яратилганлигига алоҳида урғу беради ва буни ҳам ижодиётига хос хусусият сифатида эътироф этади. Кузатишларимиз шуни кўрсатдики,

Абдурахмон Жомий девонидаги биринчи ғазал ҳам Мир Алишернинг "Ашрақат мин акси шамсил - каъси анвор ул худо" мисраси билан бошланган ғазали каби Ҳақ санъатининг васфи талқинига бағишланган. Шунингдек улуғ муршиднинг кейинги икки ғазали ҳамда девони таркибидаги ҳар ҳарф туркумининг баъзи шеърлари ҳам Ҳақ сифатлари улуғланган ҳамд мавқеидаги ғазаллар ҳисобланади.

Ҳар бир ижодкор ўзича кенг бир дунё. Аммо Алишер Навоийнинг бадиий ижод олдига қўйган талаби беҳад кўп миқёсли эди.

Шоир «Бадоеъ ул-бидоя» дебодасида бу хусусда муфассал тўхталади. Улуғ сўз санъаткори шеър сеҳри воситасида турли дунёқарашдаги, ҳар хил тоифадаги жамият аъзоларини ягона мақсад, ҳолис муддао билан яшашга даъват этади. Бундай ҳулосага келишимизнинг муҳим асослари бор. Шуниси қизиқки, зикри ўтган девон дебодасини синчиклаб ўқиганда қуйидаги фикр диққатимизни тортди: « ... ҳар ҳарф ғазалиётининг аввал битиган ғазал била ўзга ғазаллар орасида услуб хайсиятидан тафовут риоят қилмайдурурлар» (79,21). Шоир бу таъкид орқали («аввал битилган ғазал») девонлардаги ўрнига кўра биринчи жойлаштирилган ғазалларга ишора қилмоқда.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги 1-ғазалда Ҳақ Яратган энг мукаммал мўъжиза – *К о м и л и н с о н* улуғланади. «Наводир уш-шабоб»нинг дастлабки ғазалида эса Ҳақ яратган мавжудотлардан Инсонни алоҳида ажратиб турувчи ва унинг моҳиятини белгиловчи *и ш қ* таърифланади. Чунки Инсон Ҳақни таниш, англаш масъулиятини бўйнига олган. Мазкур ғазал худди шу гоё талқинига бағишланган:

Чу жилва айлади ул ҳусн истабон ошиқ,
Салойи ишқин этиб офариниш ичра нидо.
Пари қабул эта олмай ани, магарки мен,
Қилиб отимни залуму жаҳул бирла адо (81, 1).

Ишқнинг инсон тақдиридаги ўрни, унинг "тарихи" эса Куръони каримнинг "Аҳзоб" сураси 72-оятда берилган:

"Инно аразно ал-амоната алас самовоти вал арзи вал жиболи фа абайна ан яҳмилнаҳо ва ашфакна минҳо ва ҳамалаҳал инсон. Иннаҳу кона залуман жаҳуло" (141, 427).

Бу "омонат юки"ни бўйнига олганида Инсон «залуму жаҳул» эди. Чунки, ишқ йўли руҳий-маънавий риёзатдир. Улуғ шоир мазкур ояти каримадан атиги икки сўзнигина олиш орқали Инсон ва унинг мумтоз этган ишқ туйғусининг илоҳий тарихига ишора қилган. Яна бир жиҳати шундаки, бу восита ила Куръоний гоёлар ҳам тарғиб этилмоқда.

Илоҳий-ирфоний қарашларга кўра, одамни яратишдан мақсад кўнгилининг қудратини намоёиш этиш эди. «Бадосъ ул-васат»нинг 1-ғазалида Ҳақ ўзини пинҳон этган, икки дунё саодати мужассам, Ҳақ илми ва ишқининг хазинаси – **К ў н г и л** қудрати улуғланган:

Зоҳид, кўнгулнинг хилватин матлуб гайридин орит,
 Сен сайр қилсанг қил, керак кўнгулунга бўлса инзиво.
 Десанг, Навоий, жон аро маҳбуб бўлгай жилвагар,
 Аввал кўнгил кўзгусидин маҳв айла нақши мосиво (83,1).

Шоирнинг фикрича, кўнгил кўзгусида ҳусни мутлақ жилвасини кўрмоқчи бўлсанг, уни дунё ғамидан озод қил, яъни кўнгил тоза бўлмаса, Ҳақ акси намоён бўлмайди. Ҳамд ғазалларнинг мундарижаси юксак илоҳий-ирфоний қарашлар асосида яратилган ва тартиб берилган. Ҳар икки девон бошида келган ғазаллардаги «фикр» (**и ш қ** ва **к ў н г и л**)нинг мантиқий давомини «Фавойид ул-кибар»нинг 1-ғазалида ўқиймиз. Чунки ишқ кўнгилига раҳнамо бўлгач, у гайбий олам асроридан нақш олади.

Ишқингда бир девоналиғ, шавқингда бир фарзоналиғ,
 Агёрдин бегоналиғ айлаб ўзунга ошно. . .
 Бордур Навоий бекасе, ишқ ичра андоққим хасе,
 Чун ўртадинг они басе, дўзахда куйдурма яно (83, 1).

Кўнгил кўзгусида Вужуди Мутлақнинг аксини кўрган ошиқ Ишқ ўтида ўртаниб, Унинг васлига талпинади ва бу дунёда ўзини бекасу бенаво ҳис қилади. Бу - илоҳий ишқ белгиси. Ҳақ ишқида ёниш эса Комил инсон қисматидир. Шоир шунинг учун «Ҳазойин ул-маоний»нинг туғроси- 1-ғазалда Комил инсонни мадҳ этиб, қолган уч девоннинг ўрнига кўра 1-ғазалларини инсонни мумтоз этган тушунчалар- **и ш қ**, **к ў н г и л** ва илоҳий ишққа мубтало – жунун ҳолатидаги ошиқ таърифунга бағишлаган.

Адабиётшунос олим Алибек Рустамов «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 1-газалини «Алишер Навоий ижодининг дастури» дейди (103,175). Шоир таъбирига кўра ҳам, бу ғазал "услуб хайсияти"ни англамасдан туриб, девондаги бошқа ғазалларнинг ғоялар оламини тушуниш беҳад мушкулдир. Масалага ойдинлик киритиш мақсадида ушбу ғазалга мурожаат этишни лозим топдик. Аслида девондаги «аввалги ғазал» (шоир таъкидига кўра) Аллоҳга ҳамд билан бошланиши лозим. Бироқ девонларнинг мажмуасидаги ўрнига биноан биринчи ғазал комил инсон мадҳига бағишланган.

Зехнидаги Куръоний маъною мақсад ва ғоялар тўлалиги боис, Мир Алишер бутун умрини, ижодини «рисолат дурининг махзани», «гулшани ишқ», «жаҳони суғро, хужаста туғро», «хок – нури пок», «боғи ризвон гули», «махзани ирфон» – «барчадин ашраф инсон»нинг «шариф ул-кавнайн» эканлигини энг кичик асардан – фарддан дostonгача исботлашга, мадҳ этишга бағишлади (7, 34; 8, 9; 9, 19; 10, 30; 11, 13; 78:221).

Шунинг учун улуғ шоир девонни Ҳақнинг сифатлари ҳамди билан эмас, балки Ҳақ санъатининг энг юксак намунаси васфи билан бошлаб, инсонни комилнинг асл тимсоли Муҳаммад пайғамбарга бағишланган наът-ғазал билан тугатади.

Сенинг мадойиҳи наътингда, ё Расулulloҳ,

Тамом бўлди Навоий такаллуми поки.

Бу тўрт дафтарида ҳамду наът аро халали,

Ғар этмиш ўлса аён таъбу килки бебоки (84, 437).

Ирфон, ишқ, кўнгил каби инсонни мумтоз этган тушунчаларнинг асл моҳиятини ҳаётий тажрибалар орқали чуқур англаб етган ҳассос шоир кўр-кўрона тоат-ибодатни қоралайди ва «Кунту канзан» нинг сиру синоатини билиш учун аввало Унинг мазҳариятига дахлдор ягона марказ (Инсон)ни ўрганиш, тадқиқ этиш, мўъжизавий мукамал санъат намунаси эканлигини англаш натижасидагина Ҳаққа сидқидил ҳамд айтиш муддаоси билан ижод қилади.

Маълумки, улуғ шоирнинг ҳар бир ғазали ўз мазмун силсиласига, тизимига эга. Унинг ҳар бир ғазали инсон руҳиятининг муайян бир ҳолати тавсифига бағишланади. Мана шу таянч нуқта «Мир Алишер

ғазалларини ва уларда ўз тасвирини топган мақом нуқтаи назаридан тасниф ва таҳлил этишга имкон беради» (38, 124). «Хазойин ул-маоний» туғросининг ҳар бир байтида эса камолотга етишнинг етти рухий-маънавий риёзат мақомоти ва унинг амалий-назарий босқичи, солиқ қалб ҳолининг ҳар мақомда ўзгариб, Ҳаққа тобора яқинлашиб бориши рухий тараққиётнинг натижаси эканлигига ишора қилинади.

Инсон ўзининг илоҳиёт мазҳари эканлигини Ишқ ва Кўнгил орқали англайди. Девондаги ғазалда тасаввуф таълимотининг марказий масаласи-камолотга етишнинг шартлари (ошиқ қалби ва руҳини етти даражада камолга эриштириш) кучли рамзий тизими асосида талқин этилган. Шунинг учун ҳар бир байтда жому май сўзи такрорланади.

Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор-ул ҳудо

«Ёр аксин майда кўр» деб, жомдин чикди садо (81, 25).

«Май косасининг қуёши аксидан ҳақиқат йўлининг нурлари порлади». Май косаси – ишқу муҳаббат туфайли яратилган бутун борлик. Қуёш – Оллоҳ, акси – тажаллий тимсоли. Тасаввуфий адабиётларда ёзилишича, инсон яратилгунга қадар жамики борлик руҳсиз қоронғулик шаклида бўлган, уни жилолантириш учун Инсон яратилган. Шоир «ҳақиқат йўлининг нурлари порлади» дейиш орқали Оллоҳ Комил инсон воситасида тажаллий айлашига ва иккинчи мисрада моддий оламнинг жавҳари-кўнгил илоҳий исмлар мазҳари маркази эканлигига ишора қилган. Ҳазрат Жомийда бу улуг муддао қуйидагича талқин этилган:

Шуд дар қадаҳи саҳбо аксе зи руҳат пайдо.

Қад ашрақат ад-дунё мин каъси муҳайёно (44, 99).

«Саҳбо»да (қизил майда) юзинг акси пайдо, Дунё бизнинг қадахимиздан ёриди». Яъни, бунинг ботиний маъноси қуйидагича: Саҳбо қадаҳи – бутун борлик ва яратилмишлар мазҳари. Дунё, яъни ишқ маҳсули олам сиру синоати фақат Инсон кўнглида юз очади ва бутун борликқа жило беради.

Мазкур ғазалда сайриллоҳ (Оллоҳ томонга сайр) қалб мақоми ва унинг даражалари тадрижий тараққиёти солиқ маънавий-рухий камолотининг бирламчи шарти сифатида тасвирланган. Ҳазалда ана шу даражаларга ишоралар бор. «Ёр аксин майда кўр» деб, жомдин чикди

садо. Бу талаб мақоми ва ишққа эҳтиёж сезган кўнгилнинг САДР даражасидаги ҳоли. Кўнгил ишқ орқалигина юксак даражотларга эришади ва ишқ калити воситасида кўнгил тилсими сирлари очилади. Чунки кўнгил «маърифат дунёсининг сайёҳи», ҳақ назаргоҳи, унинг илми ва ишқининг хазинасидир.

Ғайр нақшидин кўнгил жомиди бўлса занги ғам,
Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

«Ғайр нақши» (дунё ғами, нафсий эҳтиёжлар) кўнгил жомини занглатади, ғамхонага айлантиради. Илоҳий ишққа мубтало кишининг кўзига дунё талаблари фоний, кадр-қимматсиз бўлиб кўринади. Камолот сари қадам эса комилларга эргашиш ва уларни севишдан бошланади. Ишқ мақомининг биринчи шарти ҳам дўстлик. Байтда соқий (ориф, пири муғон) га мурожаатдан мурод Оллоҳ дўстларига яқинлашишдир. Пири муғон ошиқнинг маънавий покланишга бўлган ишончи (ишқ)ни янада тезлаштиради. Чунки орифнинг мақсади фақат Ҳаққа йўналгандир, у илму илоҳийда барчадан билимдон. Ошиқ ваҳдат майининг «ғамзудо»лигига ҳавас қиляпти. Ҳавас эса ҳақиқий ишқнинг биринчи босқичи. Илоҳий ишқ эҳтиёжигина ошиқни иккилик ўртадан кўтарилган бирлик, яъни «ғамзудо» (ғамдан пок қилувчи, қайғуни кетказувчи) ваҳдат мақомига эриштиради. «Ғайр нақши» дан нафсни тийиш, қаноат, муҳаббат каби туйгулар кўнгилнинг қ а л б даражаси ҳоли ва Ишқ мақоми сифатларидандир.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,

Жом ўлур гетийнамо, Жамшид ани ичкан гадо.

«Синган сафол» га ваҳдат майи муяссар бўлса, у Жамшиднинг сеҳрли жоми сингари «гетийнамо» (жаҳоннамо) га айланади ва уни ичган гадо ўзини Жамшиддек ҳис қилади. Жамшид Эроннинг энг улуг мартабали ва олий даражада айш-ишрат қилган афсонавий подшоҳларидан бири. У икки жом кашф этиб қолдирган. Улардан бири – Жоми Жам ва иккинчиси – Жоми гетийнамо. Жамшиднинг сеҳрли жомидаги май ичган билан тугамаган (Жоми Жам) ва дунёда содир бўлаётган барча воқеа-ҳодисаларни иккинчисидан (Жоми гетийнамо) кузатиш мумкин бўлган. Шоир ўша зикри ўтган муддаосини талмех санъати орқали моҳирлик билан юзага чиқаришга муяссар бўлган.

«Синган сафол» - бойлик ҳирсидан юз ўгириб, ишқ дардида пора-пора бўлган кўнгилнинг ш и г о ф даражаси ҳоли ва Маърифат босқичидир.

Ишқ-камолот калити. Ҳатто гадо кўнглига илоҳий ишқдан файз етса, у ўзини шохдек ҳис қилади, сўлтанат шохларига бўйин эгмайди. Аксинча, дунё ғамидан озод эранларга шохлар эҳтиёж сезганлар. Ҳикмат, маърифат сирларидан огоҳ кўнгил – шох. Чунки энди Маъшуқи азал – Кўнгил ҳокими.

Жому май гар буйладир, ул жом учун қилмоқ бўлур

Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Жому май шундай қудратга эга бўлса, у зарф учун (Жоми Жам учун) юз жаҳонни нисор, ўшандай кўнгил учун эса минг жонни фидо қилсанг арзийди. Ҳақ ҳикматидан баҳраманд кўнгилга юз жаҳонни нисор этишдан мурод комил инсоннинг беқиёс кадр-қиммати ва камёблигига ишорадир. Қисқаси, ишқ ва кўнгилнинг ҳақиқий қудрати намоён бўлгач, маърифат сирлари очилади. Бу эса қалбнинг ф у о д даражаси ҳоли, Истиғно мақомининг белгиларидир.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлгали, эй муғбача,

Жоми май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо.

«Дайр» сўзи майхона маъносидан ишлатилган. Хуш аҳли – ишқ майдан беҳабарлар. Ишқдан беҳабарлар ҳамيشа ҳақиқий ошиқларни ақдан озган деб, девоналикда айблайдилар. Ақлу хушдан бегона бўлмасдан ваҳдат майининг сирини англаб бўлмайди. Мазкур ғазал юқорида таъкидлаганимиздек, шоир ижодининг дастури бўлгани учун мавзулар, ғоялар кўлами жиҳатидан кенгдир. Ҳазрат Навоий ижодининг маълум қисмини маломатийлик ғоялари ташкил этади. Байтда шунга ҳам ишора бор. «Девона» – ишқ беҳушлиги, кўнгилнинг ғайбий ҳақиқатлари сиридан огоҳлик, сезгирликнинг олий мартабаси. Фақат огоҳ кўнгилгина Ҳақ тажаллийгоҳига айланади. Илоҳий ишқ Рухнинг ақл ва вужуд устидан чинакам ғолиблигидир.

Шоир сўзларнинг ҳам ҳақиқий, ҳам мажозий маъносидан маҳорат билан фойдаланган. «Дайр»нинг ҳақиқий маъноси ғайри-исломий, оташпарастларнинг ибодатхонаси. Ишқ – инсонни нафсий сифатлардан покловчи олов. Ишқ ўтида ёнган ошиқ дунёвий ҳою ҳаваслардан

бугунлай қутулади. Ишқ ўти кўнгилни ўткинчи ўю ташвишлардан мосиво айлайди. Шунинг учун ошиқ (мисли ўтсевар Самандар) ишқ ўтидан бошқа ўтга сиғинмайди. Бу ўтда куйган ошиқ ҳақиқий ишқ мақомига эришади. Юқоридаги байтда ишқ ўти ўзликдан кечиш, руҳий - маънавий покланиш асоси сифатида (оташпарастликда олов қандай улугланса) таъкидланмоқда. Ўзликдан кечмай, Ҳақ васлига етиб бўлмайди. Шоир «дайр» (майхона) ва «муғбача» (май қуёвчи бола) каби оташпарастлик эътиқоди билан боғлиқ сўз маъноларининг нозик қирраларидан маҳорат билан фойдаланади. Ишқ ўтида поклангач, кўнгил ғайб илми хазинасига айланади. Бу Тавҳид мақоми ва қалбнинг илми ладунийга етишиш, асл моҳият марказига яқинлашиш – с у в а й д о даражаси сифатларидир.

Токи ул майдин кўнгул жомиди бўлгач жилвагар

Чехрайи мақсуд, маҳв ўлғай ҳамул дам моадо.

Илоҳий ишқнинг кўнгилни тамоман фатҳ (забт) этиши «моадо»-ўзга нарсалар, ўткинчи майда-чуйда эҳтиёжларнинг маҳв бўлиши билан яқунланади. Руҳий – маънавий сатҳи беқиёс кенг кўнгилда олам ва одамни бирлаштириб турувчи илоҳий мўъжизаларнинг туб моҳияти – «чехрайи мақсад» жилваланади.

Бу қалбнинг илоҳий нурлар тажаллий айлайдиган жойи (даражаси) – м у ҳ ж а т ул-қалб ва Ҳайрат мақоми сифатларидир.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,

Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Ваҳдат – бирлик, ягоналик. Жом май билан лиммо-лим тўлгач, май идишнинг муайян шаклини олади, натижада бирлик ҳосил бўлади. Бу Вужуди мутлақ билан бирлашиш, илоҳий руҳга қўшилиб кетиш – Ф а қ р у ф а н о мақоми. Ишқ кўнгилни ҳақиқат нурлари мазҳариятига айлантиради. Инсон ўзининг илоҳий руҳдан иборат эканлигини фаттоҳ ишқ орқали англаб етади. Бу аслиятни, ўзликни англаш, тавҳид нурининг манбаи кўнгилнинг л у б б мартабасидир.

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,

Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо!

Мазкур байт оркали шоир ишқнинг моҳияти, ҳақиқати ва қудратини кенг миқёсда исботлашга эришган тасаввуф таълимотининг тарбиявий аҳамиятига, маҳдуд қарашлардан холи эканлигига ишора қилган.

Ишқ калимаси Куръони Каримда учрамаслиги учун зоҳидлар бу сўзни қўлламаган. Бу тушунчани ёқлаган зотлар эса доимий равишда қаршиликка дуч келишган. Илоҳий ишқ ошиқни маълум дин ва диний мушоҳадалардан беҳад баланд кўтаради. Динлар, мазҳаблар, тарикатлар - Оллоҳга элтадиган йўллар. Оллоҳга элтувчи йўллар, Нажмиддин Кубро таъбири билан айтганда, яратикларнинг нафаслари ҳисобичадир. Манзил, моҳият эса битта. Шунинг учун шоир моҳият қаршисида уларнинг барчаси бир хиллигини эътироф этади. «Эй зоҳид, сен фақат тоат-ибодат билан жаннатга етмоқчи бўласан ва Оллоҳга етишнинг ўзга йўлларини инкор этасан», - дейди шоир. Тасаввуфни тор маънода тушуниш, қолипга солиш ўзни қулги қилишдир, - дейди Амир Хусрав Деҳлавий:

Дар тасаввуф расм жустан ханда кардан бар худ аст,

Дар таяммум масҳ кардан хок кардан бар сар аст (39, 812).

Ҳазрат Навоий матлаъда бошланган фикрни шундай хулосалайди:

Ташналаб ўлма Навоий, чун азал соқийсидин

«Ишрабу йо айюҳа-л-атшон» келур ҳар дам нидо.

«Азал соқийси» – Оллоҳ. «Ишрабу йо айюҳал-атшон» - «ичингиз, эй ташналар». Инсонни яратишдан мақсад Кўнгилинг қудратини кўрсатиш эди. Май (ишқ) – илоҳий тажаллий, Кўнгил ташналигини қондириб, илоҳий моҳиятга элтувчи восита. Куръони Каримнинг «Аҳзоб» сураси 72-оятда шундай дейилади: "Инно аразно ал-амоната алас самовоти вал арзи вал жиболи фа абайна ан яҳмилнаҳо ва ашфақна минҳо ва ҳамалаҳал инсон. Иннаҳу кона залуман жаҳуло" (141, 427). Орифлар "омонат" сўзини "ишқ" деб шарҳлаганлар. Ишқ эса фақат инсонга хос бўлиб, бошқа мавжудотлар ундан бебаҳрадир.

Инсон жамики мавжудотнинг сирини билишга ташна. Маърифатга шайдо инсоннинг азалий ва абадий Ваҳдатга ташналигини ишқ қондиради. Инсонни нодонлик, гумроҳликдан қутқариб, илоҳий зотнинг бир бўлаги эканлигини англатиб, бақо оламига олиб боради.

Шунинг учун ҳар дам «азал соқийси»дан нидо келур: «Эй ташналар, ишқ майидан қониб ичингиз». Бу нидо эса инсонга Кўнгил орқали огоҳ бўлади. Матлада «жом садо»си билан бошланган фикрни шоир мактада «азал соқий»си «нидо»си билан якунлайди. Бу инсоннинг Илоҳга ва Илоҳнинг «ҳар дам» инсонга (ҳадис: «Агар Менга томон бир қадам қўйсанг, Мен юз қадам яқин бораман») интилишига ишорадир.

Мазкур ғазал кўнгилнинг Ишқ билан ўтказган сирли ҳоллари, олами гайб сари парвози ва Ваҳдат мақомига эришиши – Комилликка етишнинг тадрижий тараққиёти талқинига бағишланган. Комиллик тариқининг асоси эса Ер юзида муросаю мадора орқали тинч, осуда ҳаёт завқини суришни тарғиб қилишдир. Улуғ шоир эса бутун умри ва ижодини худди шу буюк мақсад талқину тарғибига бағишлади. Бу фикрни шоирнинг ҳаётий фаолияти – сарой ва халқ ўртасида илик муҳит ўрнатиши, ота-ўғил ўртасида (Султон Хусайн Бойқаро ва унинг тожпараст ўғиллари) тожу тахт низоларини, мамлакат ичкари ва ташқарисидаги турли нотинч, таҳликали вазиятларни ўзаро келишув, сулҳ орқали ҳал этиши, илму ирфон аҳлига раҳнамолиги тасдиқлайди.

Шунинг учун ҳазрат Жомий Мир Алишернинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги нуфузини: «. . . муҳиб ва мўтақиди дарвешон, балки маҳбуб ва мўтақиди эшон Низом ул-миллати вадин - Амир Алишер» («дарвешлар дўсти ва мухлис, балки улар дўст тутган ва ихлос қўйган миллат ва дин қоидаларининг билимдони – Амир Алишер»), - дея фахр билан эътироф этган (90, 69).

Улуғ Навоий ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муаммоларига бефарқ қараб туролмасди. Қолаверса, у айни турли мазҳаблар, шариат ва тариқат аҳли ўртасида низою келишмовчиликлар тез-тез содир бўлиб турган даврда яшаб ижод қилди. Шоир тасаввуфнинг турли оқимлари, тариқат намояндаларини сўз иқлимида соҳибқирон бўлишга ва шариат аҳлини эса қурук, сохта тоат-ибодатдан, зоҳирбинликдан, калтабинликдан қайтаришга интилган, тариқат шариатнинг юқори босқичи, уларни айрим-айрим тушуниш эса жамият ҳаёти учун хавфли эканлигини қайта-қайта уқтирган. Чунки «Ҳақ ва инсон» муносабатлари шариат ва тариқатда турлича талқин этилган. Шоир бу

низоларнинг асосий сабабини моҳиятни тушунмасликда, маърифий савиянинг пастлигида деб билади.

Алишер Навоий девонида ҳамд, наът ва мавъиза йўналишидаги маърифий-бадий газаллардан кейин бадий-маърифий газаллар жойлаштирилган. Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққул таъкидлаганидек: «Алишер Навоий ўзбек адабиётининг қайси жойида бўшлиқ ёки етишмовчилик сезган бўлса, ижод тажрибаси билан ўша бўшлиқни тўлдириб, камчиликларга чек қўйган» (157, 132).

Шоирнинг Шарқ мумтоз адабиётида ҳамд шеърлар такомил ва таракқиётидаги хизматлари (жумладан, ҳамд газаллари ҳам) шу томондан таҳсинга лойиқ. Мураккаб рамзий тизимлар орқали ифодаланган газаллар ботиний моҳиятини кўпчилик тушунмаган. Ёки аксинча, юзаки тушуниш оқибатида турли ихтилофларга сабаб бўлган.

Ҳамд газаллар эса мураккаб рамзий тизимда ёзилган газаллар учун маънавий-руҳий пойдевор вазифасини ўтайди. Шунинг учун Алишер Навоий санъатнинг моҳиятини халққа хизмат қилишида деб билган ва амалий фаолиятини ҳам шу асосда ўтаган. Элга нафи тегмаган бадий ижоднинг ҳеч қандай қиммати йўқлиги ҳақида шоир «Ўлсон ут-тайр» нинг хотимасида шундай ёзади:

Куш тили бирла такаллум қилмоғи,
Ортуғ Осафдин, Сулаймондин доғи.
Ким алар гар англадилар бу мақол,
Лекин элга қилмади нафъ интиқол (78, 244).

Шариат ва тариқатнинг мукамал жамият қуриш ҳамда комил инсон тарбияси учун бир-бирини тақозо этадиган тадрижий, узвий, узлуксиз босқичли мантиқий жараёндан иборат эканлигини асослаб бориш улуғ шоир ҳамд газалларини бирлаштириб турувчи умумий ғоядир.

11 байтдан иборат ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган “Ғаройиб ус-сиғар”нинг 2-газалида эса Илоҳий ҳусн барча мавжудот ва ҳодисотнинг асоси - мабдаи сифатида таърифланади. Буни тўғри талқин этиш учун ҳар бир байтдаги баъзи сўзларни изоҳлашга тўғри келади.

Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,

Бу савдолар била кавнайн бозорида юз ғавго (81,2).

Зухур – тажаллий. Бутун коинот ва ундаги гўзалликларнинг барчаси Ҳаққи мутлақ сифатларининг тажаллисидир. Савдо тушмоқ – Ҳақ хуснига мафтун бўлиб, унга эришиш йўларини изламоқ. Кавнайн бозори – ҳаёт йўли, ҳаёт тарзи. Байтнинг зоҳирий маъноси: Хуснунинг ошкор бўлиши ҳар бир бошга бир ҳаёлни – савдони солди. Бу фикру ўйловлар туфайли икки олам бозорида ғала-ғовурлар бўлди.

Мазкур ғазал ҳамд мазмунига эга бўлганлиги учун унда Оллоҳнинг сифат қудрати рамзий маънолар орқали ифодаланган. Ғазалнинг биринчи байтида Ҳақ гўзаллигию қудратининг намоён бўлиши ва инсон онгини қамраб олиши, унинг Ҳаққа иштиёқи ҳақида сўз боради. Чунки Аллоҳ Ўзининг исм ва сифатлари билан барча ашёларда тажаллий айлайди.

Вужуди мутлақ ошиқларга бир кўриниш, жилва қилиш учун оламдаги барча гўзал нарсаларни яратди. Яралмиш нарсаларнинг вужудга келиши унинг хусни боисдир. Ҳақ ошиқлари, илоҳий ишқ савдосига йўлиққанлар Унга етишиш жараёнида “юз ғавго” (ғавго – Ҳаққа етиш йўлидаги руҳий-маънавий риёзатлар) ни бошдан кечирадилар. “Ғавго” сўзини икки хил маънода талқин қилиш мумкин. Ҳаққа етиш йўлини ҳар ким ҳар хил англайди, чунки Ҳаққа элтувчи воситалар жуда кўп. Ҳодисалар остидаги моҳият эса битта. Аммо моҳият (яралмиш нарсаларда Ҳақ жамоли акси) ҳар бир кишининг руҳий-ахлоқий камолотига қараб у ёки бу даражада мушоҳада-мукошафа этилади.

Бу байтда таносуб санъати асосида (“кавнайн бозори”, “савдо”, “ғавго”) худди шу мантиқ ифодаланган. Аллоҳ дийдорини кўриш, ундан баҳра олиш кайфияти ҳар бир кишининг даража ва мартабаси, ишқу садоқатига боғлиқ.

Сени топмоқ бaсе мушкулдурур, топмаслиғ осонким,

Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Байтнинг зоҳирий, ошиқона шарҳи: Сени топиш шунчалик қийин, чунки яшириндирсан, топмаслик эса осондир. Сенинг ошкорлигинг яшириндир, яширинлигинг эса аёндир.

Исломий ақидага кўра, Аллоҳнинг тавҳиди, Унинг зот ва сифатларини ҳар қандай буюк ақл, комил инсон ҳам билишдан ожиз. Кўп ўқиб ҳам, фикру хаёл қилиб ҳам Аллоҳ зоти ва сифатининг тубига етиб бўлмайди. Шунинг учун уни “топмоқ баса мушкулдур”. Илоҳий ишқдан бебаҳра кишилар дунё ва ундаги ҳодисаларни тасодиф оқибати, деб биладилар. Ҳақ жамоли мушоҳадасига шўнгиган ориф кўзига эса ҳамма нарса ажойиб ҳусн мазҳари ва Ҳаққи мутлақ қонуният сифатида жилваланади. Вужуди мутлақнинг “пинҳонлиги” сири ориф наздидагина ошкор (пайдо) бўлади. У жилва қилган ҳар бир зоҳирий нарса ботини илоҳий маърифатга даҳлдор ва муқаддас эканлигини, теварак-атрофдаги жамики нарсалар маълум бир қонуният ва улуг бир санъаткорлик асосида халқ этилганлигини англайди. Аммо Аллоҳ даргоҳининг бутун пинҳону ошкор сир-асрори фақат Ўзигагина аёндыр. Илоҳий китоб (Ҳашр сураси 22-ояти) бунга гувоҳлик беради:

“У - Оллоҳ шундай зотдырки, ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзи бордыр. (У) ғайб ва шаҳодатни (яъни яширин ва ошкора нарсаларни) билгувчидир” (142, 406).

Аллоҳ таолонинг зоти жисм каби ҳажмга эга эмас, кўзимизга кўринадиган ва кўнглимизга келадиган барча нарсалар Аллоҳ таолонинг зотига ўхшамайди. Чунки Унга ўхшаш бирон нарса йўқдыр. Пайғамбаримиз илоҳий моҳиятни англаш жараёнининг нечоғлик мушкуллиги ва бу фақат Оллоҳнинг иноятига боғлиқлигини таъкидлаб шундай деганлар: “Худовандо, агарчи манга ўн ҳисса ақл қарам қилдинг, аммо у ҳуш қаники ани ила сани дийдорингни кўргайман ва танурман ботинда сани бечун ва бечугуна, бемисл ва бенамуна кўрарман. Вақтеки, ақл бирла фикр этсам, сани ҳама нимарсадин жудо кўрурман ва ҳарчанд ақл югурар васлингга етолмас ва сани зеболигингни зиёдадин зиёда кўрарманки, сан бошқасан ва ажойибсан” (48, 53).

Байтда шоир Оллоҳнинг “пайдолиғи пинҳон”, “пинҳонлиғи пайдо”лигини тарду акс ва тазод санъатлари воситасида юксак бадий маҳорат билан таъриф этган. Шоир қарама-қарши тушунчаларни ёнма-ён келтириб, қутилмаган маъно ва фавқулодда образлиликни вужудга келтирган. Шоир юқорида шарҳланган исломий ақидани оксиморон

усулида маҳорат билан ифодалайди. Натижада байтда “пинҳон” сўзи “пайдо”, “пайдо” эса “пинҳон”нинг сифатловчисига айланиб, бу сўзларнинг маъноси янада кучайган. Айти пайтда 1-байтда ифодаланган “кавнайн бозори”даги «ғавғо»нинг сабаби 2-байтда аён бўлади.

Шоир 3-мисра (“Сени топмоқ басе мушкулдурур”)да Оллоҳнинг Ал-Азим (буюклигини бир Ўзи билар) ва (“топмаслиғ осонким”) Ал-Алиййу (буюклигини билишдан бутун халқ ожиздир), 4-мисрада эса (“эрур пайдолиғинг пинҳон”) - Ал-Ботин (ақлинг тасаввурингдан ва идрокингдан ботиндир) ва (“пинҳонлиғинг пайдо”) Аз-Зоҳир (борлиғи саноксиз далилар билан ошқорадир) каби сифатларига ишора қилади. Мазкур байт ғазалнинг шоҳ байтидир.

Чаман оташгаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,

Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

“Чаман оташгаҳи” - борлиқ ва ундаги нарсалар, ҳаёт боғи. “Оташгаҳ” - оташдон, ўтхона. “Булбули шайдо” - ишқ аҳли, Ҳаққа етишишни истовчилар. “Оташин гул”-борлиқдаги гўзалликлар, Ҳақнинг гўзаллиғи тажаллиси. Ўт – ишқ. Шоир “чаман оташгоҳи”, “оташин гул”, “булбули шайдо” каби истиоравий иборалар орқали Ҳаққа етишиш риёзати, бу йўлда чекиш лозим бўлган қийинчиликлар, яъни ишқ ҳолатини тасвирлайди.

Вужуди мутлақ ошиқларга бир кўриниш, жилва қилиш учун, Навоий таъбирича, “чаман оташгоҳига оташин гулдин ўт солди”, оламдаги барча нарсаларни ишқ туфайли яратди. Илоҳий ишққа мубтало ошиқ эса ўн саккиз минг оламини яратган Оллоҳ санъатини, мўъжизаларини ҳис эта бошлагани сайин беҳисоб суратлар остидаги илоҳий моҳиятга, ваҳдатга – Ҳақ васлига талпинаверади. У “чаман оташгаҳи” (касрат)да ишқ (ўт-ҳижрон) ичра тўлганиб, “самандардек кулга ботиб”, ишқ оловида нафсий эҳтиёжлардан қутулади. Илоҳий моҳиятни англаш - “пинҳон” сирларнинг аён (пайдо) бўлишидир. Шоир бадиий ниятни “оташин”, “оташгоҳ” каби иштиқоқ санъатини юзага келтирган сўзлар орқали ифодалайдики, бунда оламнинг яратилиш асоси ишқ (оташ) эканлигини таъкидлашни лафзий санъат зиммасига юклайди.

Куёшга гоҳ кизармоқ, гоҳ саргармоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Куннинг чиқиши ва ботиши пайтида Куёшнинг кизариши, заррин нурлари Ерни киздира бошлаганда эса сариқ тус олиши барчага аён. Айни чоқда, бу ҳаракатнинг бошқарувчиси Парвардигорнинг Ўзидир. Шоир бундай фикрларни асоссиз келтирмайди, албатта. Унинг учун таянч, ғоявий омил - илоҳий калом бўлиб, унда шундай ояти карима мавжуд: “Куёш (бирон сония тўхтамай) ўз қароргоҳи сари жорий бўлур. Бу қудратли ва билгувчи зотнинг тақдир ўлчовидир”(142, 405).

Куёш осмонда ўхшаши йўқ само ёриткичи бўлиб кўринса-да, ижодкор мазкур ғазалда бу фикрдан тамомила йироклигини эътироф этади. Оллоҳ яратган боғда “ул сифат юз минг гули раъно” мавжуд. Кўринадики, шоир яна масалага исломий нуқтаи назардан ёнданиш, яккаю ягоналик фақат Яратувчига хослиги, қолган барча жисмлару инсу жинсининг жуфти мавжудлиги, улар маълум турларни ташкил этишидан келиб чиққан ҳолда Тангрини васф этади.

Не ишка бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини кўргузмади Лайло.
Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул каби Вомиқ
Юзингдин гар узори боғида гул очмади Узро,
Каломингни агар Ширин лабида қилмадинг музмар
Недин бас лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Оллоҳ ўз ҳақиқатларини мавжуд нарсаларда зоҳир этган. Инсон Аллоҳни яратган нарсалари, сунъи ва қудратини кўриб, Уни таниши, Унга ишониши лозим.

Юз - ваҳдатни аниқ мушоҳада эттирувчи, кишини ўзига жалб қилувчи тажалли макони, ошиқни беқарор этувчи ягона зот аломатлари. Юз - имон, ёруғлик манбаи.

Лаб - гайб (маънавият) оламидан малаклар воситасида анбиё ва орифларга нозил бўлиб, завқ ва илҳом пайтида улар кўнглидан тилига кўчадиган калом.

5-8-байтлар талқинидан англашилмоқдаки, Лайлою Мажнун, Вомиқу Узро, Фарҳод ва Ширинларнинг бошига тушган ишқий

савдоларга уларнинг гўзал хусни сабаб бўлгандир. Лайлою Узро юзидаги илоҳий хусн жилвасидан Мажнун беором бўлиб, Вомиқ шайдо булбул каби ўртанади. Бу гўзалликларнинг барчаси эса Мутлақ Вужуднинг турли сифатлари тажаллисидир. Бу байтлар мажозий ишқ ҳақиқий ишқнинг бир кўриниши эканлигини ҳам сездириб туради. Мажозий ишқ ҳам, ҳақиқий ишқ ҳам висолга ташна бўлган ҳар қандай ошиқнинг бошига турфа хил балоларни ёғдириши мумкин. Ушбу байтларда талмеҳ санъати орқали Лайлою Узро юзида Ҳақ гўзаллиги, Ширин лабида Унинг каломи, шам ўтида ҳам Вужуди Мутлақни кўриш ва чекланган тажаллилар воситасида Уни топиш, мажозий ва илоҳий ишқ орасидаги муносабатларни тўғри тушуниш ва баҳолай олиш, чекланганликда чекланмаганликни, фонийда боқийни кўра олиш ҳолати васф этилган.

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни

Ки, мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг яна бир ҳам

Далил ушбуки, қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Ҳазалнинг 9-10-байтларида бадий мақсад китобат ва қалб санъатлари асосида ифодаланган. Шоир анъанавий истиора орқали ёрнинг қоматини сарвга қиёслайди.

Навий “зебо”нинг ёзилишида **زيب** (зеб) - пардоз, зийнат сўзи (алиф) ҳарфининг ёнида келишидан юксак санъаткорлик билан фойдаланади.

| (алиф) - гўзал, сарвқад рамзи. Ҳақ | (алиф)дай қадди-қоматнинг гўзаллиги билан чегараланмай, унга зебу зийнат бағишлаганлиги натижасида зебо бўлди. Бунда шоир **زيب** дан **زيبا** сўзи хосил бўлишини таъкидламоқда. “Зебо” - **زيبا** сўзи зеб берилган сарвқомат маъносида келган.

Шоир мазкур байт орқали Оллоҳ барча яратикларни ўз хуснини томоша қилиш ва санъатини намоёиш этиш учун яратганлиги билан боғлиқ қудсий ҳадисларга (“Кунту канзан”, “Лавлака. . .”) ишора қилмоқда.

“Лисон ут-тайр”да ҳам айни шу гоёнинг ўзига хос ифода усулини кўрамиз: “У бир олижаноб шаҳаншоҳдир. Унинг бутун олами ўзида

сақловчи зоти махфий бир хазина эди. Аммо унинг бу гўзаллигини намоён қилувчи кўзгу йўқ эди. У Ўзининг кўринмоғини таманно қилиб, аста-секин жилвалана бошлади. Бу жилваланиш жараёнида қуёш каби юз туман минг соя ошкор этди. . . ” (78, 155-156).

Байтдаги “сарвқадлар” иборасидан фақат гўзаллар эмас, балки Оллоҳ дўстлари, орифлар ҳам тушунилади. Чунки қад ваҳдат оламига таважжух қилиш учун қойим бўлмоқдир.

Шоир “сарвқад” сўзи орқали инсонни комилнинг яратилши билан боғлиқ илоҳий-ирфоний қарашларга ишора қилган, яъни Оллоҳ барча нарсани яратиб, Ўз санъатини намоёиш этади. Демак, энди Уни тушунадиган, буюк санъаткорлигини ҳис этадиган бир мавжудлик зарур эди. Аллоҳ энг охирда беқиёс санъатининг энг мукаммал намунасини - ҳақиқатлар асл моҳиятини тушунувчи Комил инсонни яратган ва гўзаллиги сирини англаш масъулиятини унга юклаган. Навбатдаги байтда бу мақсад моҳияти янада ёркинроқ ифодаланган.

Қаноат - ўзни тийиш, барига шукр қилиш. Инзиво - чекланиш, яшириниш, беҳуда ташвишлардан ўзни четта олиш.

Қаноат эса анқо (Қоф тоғи ортида яшовчи исман бору жисман йўқ топилмас қуш) кабидир. “Қаноат” сўзи ق ن ا ع ت харфларидан иборат. Худди шу харфлар маъносигаги сўзда ҳам учрайди. ق ن ا ع ت (қониъ) – “қаноат қилувчи” нинг акси ع ن ق ا дир. Шоирнинг юксак маҳорати шундаки, у мана шу байт орқали Комил инсон билан боғлиқ илоҳий-ирфоний таълимотнинг асосий ўзагини ташкил этувчи “қаноат” сўзига урғу бериб, инсонни комилликка етакловчи бош мезон – қаноат, нафсни тийиш, дунё молига кўнгил боғламай, нафс қутқуларидан қутулиш - Ҳақ васлини истовчилар - орифларни анқога, яъни барчага ибрат бўлгулик Комил Инсонга айлантиришини уқтиради. Байтда “анқо” сўзи орқали фано мақомига ишора қилинган.

Қаноат қилган ҳар бир киши ўз нафсига шохдир, яъни дунёвий дарддан баланд кўтарилади. Илоҳий олам билан робита боғлайди. Шоир худди шу мақсадда “қониъ” ва “анқо” сўзларини қалб санъати асосида талқин этиб, Оллоҳнинг беқиёс, ақл бовар қилмас мўъжизавий қудрат соҳиби эканлигини алоҳида таъкидлайди ва кўнгил қушини

анқога қиёслайди. Бу ҳолат шоирнинг мавъиза руҳидаги ғазалларида ҳам учрайди:

Тилар кўнглум қуши Анқодин ўтса нори юз водий,

Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор (81, 123).

Бу байтда фано водийсига сайр эътиборда тугилган. Кўнгил қушининг фано аҳлидек анқодин ҳам “нори юз водий” ўтишга саботи етарли, - дейди шоир.

Ҳар қандай юксак мўъжиза кўнгил орқали идрок этилади. Чунки оламни яратишдан мақсад одам бўлса, одамдан мақсад кўнгил эди. Қаноат инсонни орифлик, одиллик, комиллик сари етаклайди. Бу юксак сифатлар истиқболи эса кўнгилга боғлиқ.

Шоир “анқо”ни икки маънода қўллаган. Бири кўнгил қуши бўлса, иккинчиси қаноат қилиш эвазига илоҳий моҳиятга етганларнинг ноёблигига ишорадир.

Исломий ақидага кўра ҳам, такво ва парҳезкорлик пайғамбаримизнинг энг буюк ибратли хислатлари сифатида улуғланади ва барча мўмин-мусулмонлар шунга даъват этилади. Такводору парҳезкорлиги учун ҳам Муҳаммад пайғамбарга меърож муяссар бўлган. Худди шу мезон бузилгани учун Одам Ато ва Момо Ҳавво жаннатдан қувилган.

Биби Марям такволи, қаноатли бўлгани учун Жаброил алайҳиссалом одам шаклида юборилган (Марям сураси 12-17-оятлар) (142, 209). Қуръони каримнинг барча сураларида қаноат, парҳезкорлик, такво улуғланади. Чунки мусулмон учун бу дунё-синов майдони. Унинг жони – имон. Ҳаром ва ҳалол чегарасини тўғри фарқлаш ҳам имоннинг кучига боғлиқ. Нафсни чеклаш орқали (шоир таъбирича “инзиво”) латиф фариштавий хусусиятлар юксалиб, чекланмаган руҳий-манавий манзилларга имконият очилади. Қуш (анқо) – руҳ тимсоли. Руҳ эса кўзга кўринмайди. Оллоҳ инсонга шундай буюк руҳий завқ имкониятини берган. Руҳий (ғайбий) гўзалликни эса оддий кўз билан кўриб бўлмайди. Шунинг учун шоир “анқо” (қуши) сўзига алоҳида ургу берган, яъни у қофиядош сўзлар қаторидадир. Илми ақоидда эътироф этилишича, агарда малоикалар ўзларининг асл сувратларида бўлсалар, уларни пайғамбарлардан бошқа инсонлар кўра олмайди,

чунки улар латиф жисмлардир. Чунончи фазони тўлдириб турган бўлишига қарамай, ҳавони инсонлар кўра олмаганликлари каби латиф бўлган фаришталарни ҳам кўра олмайдилар. Олдимизда оддий кўз билан кўра олмайдиган кўп жисмларнинг борлиги ҳам сир эмас.

Комил инсонлар эса **қ а н о а т** - нафси тийиш, ундан чекиниш эвазига ғайб олами сирридан огоҳ бўлади.

Алишер Навоий қаноат тушунчасини “Маҳбуб ул-қулуб” да ҳам кенг шарҳлаган: “Қаноат киши кўнглига равшанлик етказди: кўз ундан ёруғлик касб этади. . . ” (80, 45).

Шоир юксак поэтик усуллар орқали Худонинг мислсиз қудрат соҳиби эканлигини (исломий ақидаларга асосланиб) образли ифодалаган ва байтлар моҳиятида Оллоҳнинг куйидаги сифатларига ишора ҳам бор:

Ал-Қодир - истаганини истаганидай қилишга кучи етувчи.

Ал-Алийм - бутун нарсаларнинг энг нозик тарафларини билувчидир.

Ал-Муктадир - нарсаларни заҳмат ва машаққатсиз бунёд қилувчи.

Аш-Шоҳид - ҳар нарсани нозиклиги билан кўриб турувчи.

Аш-Рофиу - қулларидан баъзиларини юксалтирувчидир.

Аш-Шакур-кичик амалда буюк даража ва савоб берувчидир.

Ҳазалнинг иккинчи - шоҳ байтидаги фавқулодда образли тасвир барча байтларда кучайиб боради, байтлар маълум мантиқий - гоъвий изчилликка эга, улар бир-бирини тақозо қилади. Шоҳбайтдаги ҳукмрон фикрнинг тадрижий ривожини бутун ҳазал давомида кузатилади. Шоир лирикасига хос иккинчи бадий хусусият образнинг тадрижий етиливи, тақомилдир. Ҳазалда бир образ атрофида навоиёна бадий маҳорат билан турли суратлар чизилади. Шулар асосида ягона, балоғатга етган образ тақомиллашади. Жумладан, биз таҳлилга тортган ҳазалда ҳам айни шу мантиқ кўзга ташланади.

Шоир образдаги кескинликни ва мантиқий урғунини бўрттириб бериш мақсадида тазод усулини қўллайди ва матладаги фикрни мақтада хулосалайди:

Навоий қайси тил бирла Сенинг ҳамдинг баён қилсун,

Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

Тангрининг номларини ҳамиша зикр этиб, бугун рухий қувватларини Унинг идрокига сафарбар этиб, ҳамма нарсада илоҳий қудрат аксини кўрган шоир ҳайратдан “гунг эрур гўё”. Лирик қаҳрамон ҳолати муболаға санъати орқали ёрқин акс этган. Шоир мазкур ғазалда Тангрининг мавжудлигини исботлаш зарурияти йўқлигини борлиқ ва унда Ҳақ санъати акс этган жамики мавжудот, наботот, ҳайвонот воситасида тасвирлайди. Чунки илоҳий-ирфоний қарашларга кўра, мақдур бўлмасдан Қодир, марзуқ бўлмасдан Раззоқ сифатлари маъносиз бўлиб, бирор қиммат акс этмасди. Шунинг учун Худо “Зот” мартабасидан, турли марҳалалардан кечиб, борлиқ оламини яратган. Ўз камоли ва жамолини томоша қилиш учун уларни ўзига ойна этган. Таҳлил қилинаётган ғазалда ҳам худди шу гоё ифодаланиб, у яратиш санъати ва яралиш сабаблари талқинига бағишланган.

2.2. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларида Қуръоний ғояларнинг бадиий талқини

Маълумки, ислом дини икки асос устига қурилган: улардан бири Қуръони Карим бўлса, иккинчиси Ҳадиси шарифдир. Алишер Навоийнинг ҳар бир асари ана ўша маънавий сарчашмалардан озиқланади. Тафаккурида Қуръоний маъно-мазмун тўлалиги боис, улуғ шоирнинг ҳамд ғазалларида, Ҳақнинг қудрату азамати улуғланган байтларида ўша илоҳий китобдаги қисса, оятларга ишора ва лавҳалар қуйилиб келади. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларида Қуръоний ғоялар қуйидаги шаклларда кўзга ташланади:

- 1) Қуръондаги қиссалар ва теран ғоялардан илҳом олиш;
- 2) Талмеҳ бадиий санъати воситасида;
- 3) Иқтибослар олиш орқали;

“Тенгри каломи”ни “эъжоз” (мўъжиза) деб билган Алишер Навоий назми ҳам худди шундай муқаддас илоҳий неъмат сифатида улуғлайди:

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,

Бўлмас эди Тенгри каломида назм (85, 61).

Улуғ шоир шеърятга катта масъулият билан қарайди, шунинг учун юксак мантикий тафаккур маҳсули—байтлар мазмунига қуръоний қиссалар, оятлар сингиб, Буюк Рухнинг мўъжизаси сифатида яна бир яхлитлик пайдо бўлади.

Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, Алишер Навоий ҳамд газалларида Куръон оятларидан фақат 10-11 ўринда айнан фойдаланган. Аксарият газалларида эса оятларнинг мазмунидан баҳраманд бўлган. Бунинг сабабларини қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1) Куръони каримдан ҳамманинг ҳам бир хил савияда хабардор эмаслиги бўлса; 2) улуғ шоир такрордан сақланган ва Куръоний ғоялар билан шеърини сайқал бериш билан кифояланган.

Зикри ўтган таянч тамойилларга таяниб улуғ шоирнинг ҳамд газалларини исломий-ирфоний ифода шаклига кўра қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Талмех
2. Иқтибос
3. Тафсир
4. Тазмин

Алишер Навоийнинг ҳамд газалларини назардан ўтказар эканмиз, уларда Куръоний нур хилма-хил шаклларда жилваланишлининг гувоҳи бўламиз. Айрим ҳамд газаллар Куръондан олинган сўз ёхуд бирикмалар билан табаррук қилинса; бошқаларида илоҳий китоб таркибида келган қисса ва ривоятларга ишора кетади. Хуллас, ранг-баранг услубий жилолар ҳамд газаллар бадиияти йўлида хизмат қилади. Қуйидаги байтда араб тилидан олинган иқтибос ёрдамида муламмаъ санъати ҳосил бўлган. Абдурахмон Жомий шеъриятидаги бундай ҳодиса Алишер Навоий ҳамдлари учун фаол ҳодиса эмас.

«Ло аро фи-л-вужуди илло ҳу»,

Маҳв шуд номи гайру накши сиво (44, 90).

Талмехли ҳамдлар

Мазкур йўналишдаги ҳамдларнинг ўзини ҳам иккига бўлиб ўрганиш мумкин:

- 1) Оятларга ишора қилиш орқали ҳосил бўлган талмехлар;
- 2) Куръоний қиссалар воситасида вужудга келган талмехлар.

Улуғ шоир илоҳий китоб оятларидаги сўзлардан бирини келтириш орқали китобхонга етказмоқчи бўлган маънога қувват бериш билан бирга ўша сатрлар табарруклигини ҳам оширишга эришади.

Ҳамд ғазалларида қўлланган бундай услубий жило Оллоҳнинг исм ва сифатларини мадҳ этиш, Ҳақ васлига мушарраф бўлиш иштиёқидаги инсоннинг руҳий-маънавий камолот қирраларига диққатни қаратиш имконини яратди. Чунки солиқнинг Ҳақни уқиши, англаши учун руҳий тараққиёт зарур. Ундаги маънавий-руҳий ҳол юксалган сайин Ҳақ маърифати сиру синоатидан огоҳлик даражаси кучайиб, тобора мақсадга яқинлашиб боради.

Чекмай малак лутфунг куни жуз зикр ила тасбиҳ уни

Одам дебон қаҳринг туни ҳар дам "заламно раббоно" (84, 1).

Юқоридаги байтда эса Одам ва Ҳаввонинг жаннатдан қувилгани билан боғлиқ «Аъроф»нинг 7-оятига ишора қилинган:

"Фаланақуссана алайҳим би илмин ва мо кунно гоибийн" (141, 151).

Нафс хоҳишида ўзларига зулм қилганлар Оллоҳнинг қаҳрига дучор бўладилар. Улуг шоир илоҳий китобда келтирилган Одам тақдиридаги энг аянчли адашишни кўрсатиш орқали инсоният ўзининг ожиз нуқталарига ҳамиша фикру тахайюл билан қараши, ҳар қандай ҳолатда ўз нафсини жиловлаши, бу эса абадий ҳузуру ҳаловат эшикларининг очилишига имкон яратиши муқаррарлигидан огоҳлантиради.

"Алламал инсон"га чун айлаб мушарраф ер бериб,

Тахти тожу ишрат узра равзаи ризвон аро (84, 3).

"Алламал инсон" - инсонга ўргатди. Инсон Оллоҳ яратиклари ичида энг шарифи, муқаррами, Унинг илми ва нури акс этган ягона мўъжизавий хилқатдир. Ҳақ таоло оламни унинг учун яратди, бутун мавжудотга уни масъул қилди, мулки борлиқ сиру синоатини билиш учун унга (инсонга) илму ирфон берди. Мир Алишер инсоннинг пайдо бўлиш тарихи хусусидаги Куръоний башоратга ишора қиларкан, унинг (инсоннинг) «асли бир томчи сувдан яратилгани»ни таъкидлаш мақсадида илоҳий китобга таянади. Бунинг учун Куръони каримнинг Оллоҳнинг мўъжизавий санъаткорлигидан дарак берувчи илк нозил бўлган «Иқро» сураси 5-оятини каримасига ишора қилмоқда: "Алламал инсона мо лам яълам" (141, 597).

Гуноҳбахш сен бўлгил-у журм пўши,

Шафоатгарилик "Хайр ул-бароё" (84, 4).

"Хайр ул-бароё" - яралмиш жонзотларнинг энг яхшиси. Илоҳий манбалар шаҳодатига биноан шафоатга ўтиш ҳукуқи Муҳаммад пайгамбарга берилган. Чунки Ҳақ жаноби расули акрамнинг суюкли пайгамбар - "хайрул барийя" эканлигини тасдиқловчи "Баййина"ни - ("Ишончли ҳужжат"ни) зикри ўтган суранинг 7-оятда хабар беради. Унда солиҳ амал қилганлар Оллоҳнинг дўстлари сифатида эътироф этилади:

"Иннал лазийна оману ва амилус солиҳоти улоика хум хайрул барийя" (141, 598). Кўринадики, Қуръони мажиднинг ояти карималари бошдан охир эзгулик тарғибига қаратилгандир. Алишер Навоийнинг инсонпарварлик ғоялари сарчашмаси ўша илоҳий китоб эканлиги эса ўз-ўзидан аёнлашиб қолади.

Шоир Қуръоний оятдаги асосий сўз бирикмасини келтириш орқали оятнинг мазмунига ишора қилади ва айни пайтда ўзи назарда тутган мақсад муддаонинг қисқа талқинига эришади.

Қуръоний қиссалар воситасида ҳосил қилинган талмехлар

Бундай талмехларда Қуръондаги қиссалар қаҳрамонларининг номларини қайд қилиш ё улар ҳаёти билан боғлиқ рўй берган бирор номни келтириш орқали шоир ўз мақсадини мўъжаз баён қилади.

Улуғ шоир ҳамд ғазалларида пайгамбарлар ҳаёти билан боғлиқ энг мўъжизавий ажойиботларга тўла воқеаларни тасвирлаш орқали Оллоҳ кудратининг буюклигини, сиру синоатининг чексизлигини, сидқу садоқат аҳлига беҳад кўп лутфу марҳамат кўрсатиш фақат Ҳақнинг изму иродасига боғлиқлигини кўрсатмоқчи бўлади.

Пинҳону ниҳондан огоҳ энг адолатли зот фақат Оллоҳдир. Намруд бошчилигидаги мушриклар Иброҳим алайҳиссаломнинг кўл-оёғини боғлаб, оловга отадилар. Жаброил алайҳиссалом ундан "бирор тилагинг борми?" - деб сўраганида "Парвардигорим Ўзи аҳволимдан огоҳ", деб фақат Оллоҳдан мадад сўраб, сабр қилган эканлар ва Оллоҳ "Ё нору! Кунни бардан ва саломан ала Иброҳим" (Анбиё, 69-оят) – зикр қилинган фармонни юборган, оловнинг ёруғи қолиб, иссиғи йўқолган. Қуйидаги байт орқали шоир ҳар бир кишининг пинҳону ниҳон

сирларидан фақат Оллоҳгина хабардорлигини уқтирмақчи бўлиб, Иброҳим алайҳиссалом ҳаёти билан боғлиқ юқоридаги воқеаларга ишора қилган:

Сабур исми билан қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро (81, 5).

Қорун мол-мулкка ҳирс қўйиб ҳаволанади ва охир-оқибатда беҳад сарватлари билан йўқ бўлади. Бу ҳақда «Қасас» сурасининг 84-оятда ўқиймиз: "Ман жоа бис ҳасанати фалаҳу хайрун минҳо. Ва ман жоа бис саййинати фало южзаллазийна амилус саййиоти илло мо кону яъмалун» (141, 395). Қўйидаги байтда шу ояти каримага ишора қилиш орқали талмеҳ санъати ҳосил бўлган:

Мунча ҳашмат топмоғингдин сўнгра бировни қулунг,
Жоҳ ила мукнатда Қорунга тавонгар бўлди туг (83, 69).

Шунингдек, Хизр, Нух, Исо, Сулаймон, Қорун номи билан боғлиқ Қуръоний қиссаларга мурожаат орқали ҳамд ғазалларда талмеҳ санъати қўлланган. Бундай майлдан кузатилган бош мақсад Оллоҳ таолонинг мислсиз куч-қудратини қабарик кўрсатишдан иборатдир.

Заҳри фироқингдин қаю ошиқки бўлди талхком,
Нўши висолинг етмаса, Исо анга топмас даво (83, 1).

Исо алайҳиссалом даврида табобат илми шундай даражада тараққий қилган эканки, биронга ҳам дард давосиз ҳисобланмаган эмиш. Исо мўъжизавий нафаси билан ўликларга жон бахш этиб, бу жараёнга қувват берган экан. «Оли Имрон» сурасининг 49-оятда шундай дейилади: «Ва расулан ила бани исроийла анний қад жиътукум биоаятин мин раббикум. Анний ахлуку лакум минат-тийни қаҳайъатиттайри фа анфуху фийҳи фаякуну тайран би изниллоҳ. Ва убриул акмаҳа вал абраса ва уҳйил мавта би изниллоҳ. Ва унаббиукум бимо таъкулуна вамо таддахируна фи буютикум. Инна фи залика лаоятан лакум ин кунтум муъминийн» (141, 56). Яъни агар Оллоҳ бу кароматни унга ато этмаганида, ҳайратли мўъжизалар сирини очишни хоҳламаганида, Исонинг қўлидан бир кишига ҳам шифо бериш келмасди. Мавжудотдаги барча ажойиботлар Оллоҳнинг амридадир. Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" дostonининг "Факру фано водийси

васфи" бобида бу масала хусусида янада кенг бадий мушоҳада юритади.

Хизрнинг "оби ҳайвон"дан баҳраманд бўлиб, абадий тирикликка эришгани, Нухнинг хатарлардан халос қолиши, Исонинг тирилтирувчи нафаси – буларнинг барча-барчаси Оллоҳнинг инояти, мўъжизавий санъатидан далолатдир. Улуғ шоирнинг таъкидича, агар Оллоҳ истамаса, унинг амрига мувофиқ келмаган иш ҳечдир, Намруд, Қорун, Фиръавн сингари ўзини қудратли санаган худпарастлар Унинг қаҳридан омон қололмайди, албатта.

Куйидаги байтда шу ҳақда ишора кетади:

Нега олам ўртади, хуснунг ўтидин ламъаи,

Тушмаган бўлса жамоли Юсуфи Канъон аро (83, 4).

Қуръон таркибидаги катта суралардан бири-ўн иккинчи, яъни Юсуф қиссасидир. Маълумки, илоҳий китобларда (Таврот, Забур, Қуръон)да Юсуф алайҳиссалом гўзаллик тимсоли сифатида улуғланади. Келтирганимиз байтда Оллоҳнинг гўзаллиги Юсуфда акс этганига ишора қилинмоқда. "Девони Фоний"да ҳам худди ўша мазмуннинг куйидагича ифодасини учратамиз:

Орази Юсуф намуда ламъаи рўят,

3-ў шуда машъуфу зарри ишқ Зулайхо (92, 10).

Равшан бўлаётирки, улуғ шоирнинг ҳар иккала тилдаги ғазалларида ғоявий – мазмун, бадиият нуқтаи назаридан уйғунлик устувордир.

Зулайхонинг Канъон шаҳзодасига ишқи тушиши Юсуф сурасининг 30-оятти каримасида ўз ифодасини топган. "Тафсири Жалолайн"да қайд этилишича, Юсуф алайҳиссаломга дунёдаги хусннинг ярми берилган" (113, 192).

Ҳамд ғазалларда иқтибос келтириш орқали талмеҳнинг ҳосил қилиниши

"Илм ўзлаштирмоқ", «устод Садриддин Айний таъбирича, «оташ пораси олмоқ» маъноларидаги бу сўз (иқтибос) Қуръон оятлари ва пайгамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъатидир. Мусулмон минтака адабиётида айни санъатга кенг мурожаат қилиш орқали айтилмақчи бўлинган фикрга

кувват бериш ҳодисаси ўзига хос қадимий анъанадир. Унинг нурли изларини ҳадисларга бағишлаб ёзилган "Арбаин"ларда ҳам учратишимиз мумкин.

Масалан, Алишер Навоий "Арбаин"и ҳадисидаги мана бу қитъада ҳам ўша ҳодиса ёрқин кўзга ташланади.

Оналарнинг оёғи остидадур

Равзаи жаннату жинон боғи.

Равза боғин висоли истар эсанг

Бўл онанинг оёғи туфроғи.

Кўринадики, кўчирилган қитъа мисралари мағзига Муҳаммад Расулulloҳнинг "Ал-жаннату тахта акдами умма хатинум", яъни "Жаннат оналар оёғи остидадир" ҳадиси шарифининг мазмуни сингдирилгандир. Бундай майл—Қуръон оятлари ва ҳадис ғояларига мурожаат Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларида ҳам кузатилади.

Улуғ шоирнинг баъзи ҳамд ғазалларида зоҳиран Қуръон оятларига ишора кўзга ташланмайди. Бироқ ўшандай мисралар теранроқ назардан ўтказилса, улар замирига Қуръоний ғоялар сингдирилганлиги аёнлашиб қолади. Жумладан, қуйидаги байтда ўшандай майл кузатилади:

Накди жон чикқанда имон гавҳарин кўнглумга сол,

Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо (83, 5).

Мазкур байт мағзида Юсуф сураси 101-оятининг мазмуни яшириндир. Ўша оятда хабар берилади: «Рабби қод атайтаний минал-мулки ва алламтаний мин таъвийлил — аҳодис. Фотирас — самовоти вал-арзи анга валийи фид-дунё вал охирати. Таваффаний муслиман ва ал ҳикний бис-солиҳийн» (141, 247).

Сен эттинг шамъу гулда жилваким, парвонаву булбул

Бири куйди, бирига бўлди юз дарду бало пайдо (82, 3).

Мазкур байтнинг "Нур" сураси 41-оятининг билан мантиқан алоқадорлигига аҳамият берилса, юқоридаги фикрларга янада яққолроқ ишонч ҳосил қилинади.

Қуръоний оят қуйидагича акс-садо беради: «Алам таро анналлоҳа юсаббиху лаҳу ман фис самовоти вал арзи ват тайру соффат. Куллун

қад алима салотаҳу ва тасбийҳаҳу. Валлоҳу алиймун бимо яфъалун» (141, 355).

Алишер Навоий ҳамд ғазалларининг кўпчилигида фақрлик улуғланади, бақони истаган киши аввало фано бўлиши зарурлиги уқтирилади:

Бирор етти сангаким ўзлуғи даштини тай қилди,

Бақо истар киши аввал керак қилса фано пайдо (82, 3).

Мазкур байтда "Қимки ўзининг фонийлигини билса, Раббининг боқийлигини билади" ва "Фақирлик менинг мадори ифтихоримдир ва қиёмат кунда мен унинг-ла фахр этурман" ҳадисларининг мазмуни ўзлаштирилганлигини пайқаш қийин эмас.

Нафс хор этмиш Навоийни, азиз эт фақр бирла,

Эй жалолу раҳматингдан гар залилу гар муаззас (82, 199).

Мазкур мисоллардан аёнлашаётирки, улуғ шоирнинг аксарият байтлари илоҳий-исломий ғоялар заминида вужудга келган. Агар ҳар бир ғазалнинг ботиний маънолари илоҳий китоб билан биргаликда қиёслаб, жиддий тадқиқ этилса, ҳазрат Навоий ижодиёти маҳсули бўлган қатор шеърлар илоҳий китобнинг маърифий-бадий шарҳи эканлигига ишонч ҳосил қилинади. Интиҳода айтиш жоизки, Алишер Навоий шеърларида очиқ талмеҳ билан бирга мазкур бадий санъатнинг яширин кўринишига ҳам тез-тез мурожаат қилинган.

Тафсир ҳамдлар

Маълумки, илоҳий-исломий сарчашмалар – Қуръони Карим, Ҳадиси шарифнинг мазмуни шарият ва тариқат намояндалари ўртасида турлича шарҳланган, тафсир қилинган. Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларида орифона талқин ва шарҳланган оятларга мурожаат қилинади.

Санга кўнглумдаги ҳожатни не ҳожат йўқки арз этсам,

Улус кўнглида пинҳонлар эрур чунким санго пайдо (82, 3).

Исломий манбалар шаҳодатига биноан, Оллоҳ таолонинг назаридан ҳеч нарса соқит қолмайди. Жумладан, Қоф сураси 16-оятда шундай дейилади: «Ва лақад холақнал – инсона ва наъламу мо

тувасвису биҳи нафсуху. Ва наҳну ақрабу илайҳи мин ҳаблил варийд» (141, 519).

Аҳзоб сураси 72-оятда келган "ал-омонат" сўзи исломий манбаларда турлича талқин қилинган. Баъзи тафсирларда уни иймон, айримларида тафаккур деб изоҳлайдилар. Орифлар тасавурида эса "ишқ" тарзида талқин этилган. Бир тоифа эътиқод қилувчилар ибодатдан мақсад иймон деб тушунганлар. Орифлар наздида эса ирфон ва маърифатнинг манбаи ишқдир. Қасрдаки, инсон Оллоҳ ҳамда "аласт"нинг аҳду мийсоқи ўртасида робита барқарор бўлса, ишқ собитлик касб этган бўлади:

Анингки, кўнглида ишқ аҳгарини ёшурдинг,

Ниҳоний ўтин улуғ тинмоғидин эттинг фош (81, 242).

Улуғ шоир ҳам Қуръоний оятдаги мазкур сўзни "ишқ аҳгари" деб талқин этади. Шоирнинг фикрича, инсон мавжудлиги ишқ борлиги туфайлидир. "Ниҳоний ўт" шуъласи Оллоҳнинг сеҳру саховатини англатади. Асос учун эса яна Қуръони карим Ваз-зориёт сураси 56-оятга ружуъ қилинади: «Ва мо халақтул жинна вал инса илло лияъбудун» (141, 523).

Қуръони карим ва Ҳадиси шарифнинг бош сўзи Инсондир. Деярли ҳар бир ояти каримада дунё молига кўнғил боғламаслик, умрнинг ўткинчи эканлиги, уни эса савобли ишларга сафарбар этиш лозимлиги даъват этилади. Бунинг учун пайғамбарлар ҳаёти ибрат қилиб кўрсатилади. Улуғ шоир сатрларида ана ўша лавҳаларни умумлаштириб, қисқа, мўъжаз ва тушунарли шарҳини беради:

Бўлуб сифатингга мазҳар жамиъ махлуқот,

Алар муфассал-у инсонни айладинг мужмал (82, 364).

Шоирнинг мазкур байтини оламнинг инсон туфайли яратилганидан гувоҳлик берувчи барча оятлар ва ҳадисларнинг бадий хулосаси сифатида қабул қилиш мумкин. Бундай ихчам ирфоний таърифни Азизиддин Насафийда ҳам ўқиймиз: "Инсон оламнинг кичрайтирилган нусхасидир" (10, 56).

Чун койинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,

Ҳамд айта олмас онча балогат била санга (81, 4).

Коинотнинг хулосаси ва "зубда"си (қаймоғи) – Муҳаммад пайгамбардир. Оллоҳ мўъжизалари сиру синоати олдида унинг ҳабиби ҳам ўзини ожиз сезган. Қуръонда бундай балоғатли тасвирлар жуда кўп: Оллоҳдан Жаброил алайҳиссалом орқали ваҳий келиши ва Муҳаммад пайгамбар ҳоллари; Меърож туни ва эликдан ортик мўъжизалари сиру синоати, Қурайш мушрикларидан "Фа ағшайна ҳум ла юбсирун" (Бақара: 7-8 оят) – Оллоҳ огоҳи орқали омон қолганликларининг сир-асрори фақат Яратганнинг Ўзигагина аён. Шоир мазкур байтлар орқали Қуръондаги мўъжизавий башоратларни назарда тутмоқда.

Гаҳики фикрати зотингни ақли кулл айлаб,

Бурунги жомда ҳайрат ани қилиб беҳуш (83, 242).

Равшан, Алишер Навоий илоҳий китобга тез-тез мурожаат қилиш билан, бирламчи, Қуръонни тарғиб этса; иккинчидан, мисраларида талқин этилган инсонпарварлик ғояларига рангу қувват беришга эришади.

2.3. Ҳамд газалларда асмон ҳусна талқини

Асмон ҳусна - Оллоҳ таолонинг гўзал исмларидир. Бу ҳақда Қуръони каримнинг бир қанча оятларида хабар берилган. Аъроф сурасининг 180-оятда шундай дейилади: «Ва лиллоҳил асмоул ҳусно фадъуху биҳо. Ва заруллазийна юлҳидуна фи асмоиҳи. Саюжзавна мо кону яъмалун» (141, 174).

Ҳақнинг исм ва сифатлари чексиздир. Алишер Навоий ҳам ҳар бир ҳамд газалида Оллоҳнинг исм ва сифатларини тўлиқ санаб тугатиб бўлмаслигига ишора қилади. Чунки Ҳақни билиб бўлмайди.

Ваҳдат ул-вужуд таълимотининг асосий масаласи зот-сифат ва Аллоҳ – Олам муносабатидир. Алишер Навоийнинг кўпгина ҳамд газаллари ваҳдат ул-вужуд таълимоти асосида талқин этилган. Ваҳдат ул-вужуд таълимоти орқали эса Инсон Аллоҳнинг буюклигини ва ўзининг ожизлигини идрок этади. Улуғ шоир баъзи ҳамд газалларида яширин ширкдан ҳақиқий тавҳидга эришишни, баъзиларида эса махлуқотга Ҳақнинг тажаллийлари сифатида раҳму шафқат билан муомала қилиш ва исму сифатларнинг мазҳари бўлган борлиқни, табиатни ўрганиш воситасида Аллоҳнинг мислсиз куч-қудратини ҳис

қилиш, руҳий-маънавий риёзат туфайли илоҳий сифатларга эга бўлиш каби ғояларни илгари суради.

Нақшбанд ҳазратлари айтганидек: «Тавҳид сиррига етса бўлур» маърифатнинг сиррига етиб бўлмас» (93, 264).

Оллоҳнинг биру борлигига, яккаю ёлғизлигига, азалий ва абадийлигига иймон келтириш тавҳиддир. Шунинг учун "Аллоҳнинг 99 исми бор", "Аллоҳнинг 1001 исми бор" деган фикрларни нисбий ҳукм сифатида қабул қилиш керак. Шунинг учун улуғ шоир ҳайрат мақоми ҳамдларида Оллоҳга ҳамд айта олмай, исм ва сифатларининг беҳад кўплигини кўриб, ҳайронликдан тили "гунгу лол" қолганлигидан ҳайратланади.

Демак, асмой ҳуснани ҳар қим ўз маърифий-руҳий даражасига кўра идрок этади. Руҳий-маънавий даража юксалиб борган сайин, киши Оллоҳнинг янги-янги исм ва сифатларини англайди. Куръони каримда "асмой ҳусна"нинг мухтасар рўйхати ҳам мавжуд: ар-Раҳмон, ар-Раҳим, ал-Малик, ал-Қуддус, ал-Салим, ал-Мўъмин, ал-Азиз, ал-Холик, ал-Мусаввир (142, 406). Асмой ҳусна пайгамбарлар томонидан қўйилган. "Исми Жалолни Одам алайҳиссалом, Қавий, Азиз ва Маннонни Идрис алайҳиссалом кашф айлаганмиш", – дейилади "Тасаввуф сабоқлари" китобида (160, 109).

Аллоҳнинг исм ва сифатларини айтиб, Уни зикр этишнинг хосияти ҳақида шундай қудсий ҳадис бор: «Эй, одам боласи! Сен ғайримни унутган бир қиёфада Мени зикр этки, Мен ҳам сендаги ҳижобни қолдирмоқ сувратила сени зикр этаман. Қалбингла зикр этсанг, сени лиқом (Аллоҳга етишиш) ила зикр этаман» (7, 35). Шунинг учун ҳам Алишер Навоий деярли ҳар бир ҳамд ғазалининг мақтаида Оллоҳ ҳамдини фақат тилда юзаки макташни эмас, балки Уни бевосита таниш иштиёқидан туғилган кўнгил зикрини, сидқидил имонни улуглайди ва «ҳамд боғи»да «булбулигўё каби нағмасарой» бўлишни орзу қилади. Шоир мазкур йўналишдаги ғазалларда ҳам Куръони карим ғояларига ишора қилади. Фикримизнинг далили сифатида шундай ғазаллардан бирини таҳлил қиламиз:

Не сунъунгдан ажаб юз минг жаҳон бўлмоқ яна пайдо,
Не мулкунгга халал юз минг жаҳондек бўлса нопаёдо.

Не поёни жалолу кибриёдурким тафовут йўк,
Агар юз минг жаҳондек бўлса нолайдо ваё пайдо.

Шоирнинг фикрича, Оллоҳ яна юз минг жаҳонни яратишга қодир. Унинг хазинаси шу қадар бемислу беҳисобки, юз минг жаҳон йўқолса, пинҳон бўлса ҳам, Унинг мулкига халал бермайди. Мазкур байтда Ҳақнинг мўъжизавий яратувчанлик қудрати ва Ал-Ғаний (жуда бадавлат ва ҳар кимсадан мустағи), Ал-Бадий (мислсиз нарсаларни яратувчи), Малик ул-мулк (мулкнинг абадий соҳиби), Ал-Барр (Эҳсон этувчи), Зул жалали вал икром (жалолу кибриё, буюклик, фазлу карам соҳиби) каби сифатлари улуғланган.

Иккинчи байтда эса Қуръоний ғоя тафсир қилинган («Жосия» сураси 27-оят): «Ва лаҳул кибриёу фис самовоти вал арз. Вал ҳувал азизул ҳақим»(141, 336). Худонинг жалол сифати эса Раҳмон сураси 78-оятда берилган: «Ва ябқо важҳу раббика зулжалоли вал икром» (141, 389).

Азал ҳам сен, абад ҳам сен, не аввал бирла охирким,
Анга йўқ ибтидо пайдо, мунга йўқ интиҳо пайдо.

Парвардигори каримнинг айни сифатлари "Ҳадид" сурасининг 3-оятда келган: "Хувал аввалу вал охиру ваз зоҳиру вал ботин. Ва ҳува бикулли шайъин алийм" (141, 537).

Қуръоннинг ўзбек тилидаги мазмунини берган Алоуддин Мансур ўша ояти каримани қуйидагича шарҳлайди: «Ушбу ояти каримада ҳар бир мўмин Оллоҳ таолонинг бор ва бирлигига имон келтириш билан бирга эътиқод қилиши лозим бўлган тўрт илоҳий сифати баён этилди: Оллоҳ аввалдир, яъни У азалий зот бўлиб, Ундан аввал бирон замон ўтган эмас; Оллоҳ охирдир, яъни У абадий-мангу зот бўлиб, барча нарса йўқ бўлур, лекин Унинг интиҳоси йўқдир, Оллоҳ зоҳирдир, яъни коинотдаги ҳар бир нарса Унинг борлигига очик-зоҳир далолат қилиб туради; Оллоҳ ботин-махфийдир, яъни Унинг зотини кўз билан идрок этиб бўлмас ва Унинг моҳият-ҳақиқатига ақл билан етиб бўлмас» (142, 397). Алишер Навоий "Ғаройиб ус-сиғар" девонининг 5, "Наводир уш-шабоб"нинг 3, 4, 364-ғазаллари ҳам Оллоҳнинг ана ўша сифатлари таърифига бағишлангандир.

Бу орқали шоир Оллоҳнинг ҳамиша тирик ва абадийлигини таъкидлаган. Ҳақнинг бу улуг сифатлари ҳақида эса «Бақара» (255-оят), «Фурқон» (58-оят), «Қасас» (88-оят), «Ар-рахмон» (27-оят), «Тоҳо» (7-8-оят), «Наҳл» (19, 23-оят), «Ҳашр» (22-24-оят) сураларида ҳам гувоҳлик берилган.

Фалак ҳам ожиз, ахтар ҳам забун сайру суқун ичра
Ки сендиндур не бўлса анжуму афлок аро пайдо.

Бутун «анжуму афлок» Ҳақнинг қонуниятига бўйсунди ва У белгилаган қатъий чегара доирасида ҳаракат қилади. «Худонинг қудрати олдида фалак ҳам», «ахтар ҳам забун», - дейиш орқали шоир осмон жисмлари сиру синоати ва уларнинг ҳаракат чегараси, яратилиш сабабларига ҳам ишора қилган. «Фуссилат» (53-оят), «Ваз-зориёт» (20-21-оят), «Наҳл» (12, 16-оят), «Раҳмон» (6-оят), «Анъом» (97-оят), «Аъроф» (54-оят), «Ҳаж» (18-оят), «Соффот» (88-оят), Тур (49-оят), Воқеа (75-оят), Мурсалот (8-оят), «Таквир» (2-оят), «Анбиё» (33-оят), «Ёсин» (40-оят) оятларида эса Ҳақнинг сиру синоати ишончли далиллар орқали асосланган. Шоир бу асослар орқали Оллоҳнинг Ан-Нур (оламларни нурлантирувчи), Ал-Муҳсий (зарралардан курраларга қадар ҳар нарсанинг ҳисобини билгувчи), Ал-Холиқ (қоинотни яратувчи ва бор этувчи) сифатларига ҳам ишора қилган.

Нечаким баҳр ила кон бўлса сендин тарбият етмай,
Эмастур мумкин ўлмоқ дурру лаъли бебаҳо пайдо.

«Баҳр»даги бебаҳо «дурру лаъли» – барча-барчаси Ҳақнинг беқиёс қудрати ва санъаткорлигидан далолат беради.

Дарё, денгиз, унинг бағридаги дафиналар ва улар фақат Оллоҳнинг қудратига бўйсунуши ҳақида Илоҳий китоб ўз ояти карималарида гувоҳлик беради: «Бақара» (20, 106, 109, 148, 259, 284-оят), «Оли имрон» (26, 28, 189-оят), «Нисо» (133, 149-оят), «Моида» (17, 19, 40, 120-оят), «Анъом» (17, 37, 65-оят), «Анфол» (41-оят), «Тавба» (39-оят), «Худ» (4-оят), «Наҳл» (45-оят), «Фурқон» (54-оят), «Анкабут» (20-оят), «Рум» (54-оят), «Фотир» (1, 2-оят), «Ёсин» (81-оят), «Шўро» (9, 19, 50-оят), «Аҳқоф» (33-оят), «Фатҳ» (21-оят), «Мулк» (1-оят), «Маориж» (40-оят), «Қиёмат» (4, 40-оят), «Мурсалот» (23-оят), «Торик» (8-оят).

Чу баҳри раҳматинг мавж урса, пайдо бўлмагай хасча,
 Неча журм аҳлидинким бўлса юз кўҳи хато пайдо.

Оллоҳнинг қаҳру лутфининг сири фақат Ўзигагина аён. Бизнинг наздимизда гуноҳкор бўлган кишини У ўз раҳматига олиши мумкин ва акчсинча умрини тоат-ибодат билан ўтказганлар Унинг қаҳридан эмин бўлолмаслиги мумкин. Чунки исломий ақидага кўра, Аллоҳ таолонинг илми, кудрати, иродаси, эшитиши, кўриши ва Унинг гапи махлуқотларининг сифатларига ўхшамайди ва ҳар бир мусулмон бунга эътиқод қилиши керак. Шоирнинг фикрича ҳам, Оллоҳнинг назаридан ҳеч нарса пинҳон қолмайди, У ҳамма нарсани билгувчидир. Мазкур байт орқали Оллоҳнинг Ал-Алим (барча нарсани билгувчи), Басир (ҳамма нарсани кўрувчи), Сомеъ (ҳамма нарсани эшитувчи) каби сифатлари мадҳ этилган. Унинг бу сифатлари эса Куръони каримнинг қуйидаги оятларида васф этилган.

Аллоҳ ҳамма нарсани билгувчи: «Бақара» (29, 33, 231, 255, 282-оят), «Оли имрон» (29-оят), «Моида» (7, 99-оят), «Анъом» (3, 73-оят), Худ (5-оят), Раъд (8, 10-оят), Мўъминун (92-оят), Қасас (69-оят), Анкабут (45, 52-оят). Оллоҳ ҳамма нарсани кўрувчи (Басир): «Бақара» (96, 110, 233, 237-оят), Оли имрон (15, 20-оят), Нисо (58, 134-оят), Ал-Исро (1, 17, 30, 96-оят), Ҳаж (61, 75-оят), Сабаъ (11-оят), Фотир (31, 45-оят), Ғофир (20, 44, 56-оят), Шўро (11, 27-оят), Ҳадид (4-оят), «Мужодаला» (1-оят), «Мулк» (19-оят), Иншиқоқ (15-оят).

Аллоҳ ҳамма нарса эшитувчи (Сомеъ): «Бақара» (127, 137, 181, 224, 227, 244, 256-оят), Оли имрон (34, 35, 38, 121-оят), Нисо (58, 134, 148-оят), Анъом (13, 115-оят), Аъроф (200-оят), Анфол (61-оят), Фуссилот (36-оят), Шўро (11-оят), Мужодаला (1-оят).

Навоийнинг тилин шукруннга гўё айлаким, бўлгай

Анга ҳамдинг гулистонида ҳар дам юз наво пайдо.

Шоир мақтада сидқидил иймонни, банданинг чин кўнгилдан қилган зикрини улуғлайди ва Унинг «ҳамди гулистонида» «ҳар дам юз наво пайдо» бўлишини истади, яъни Ҳақнинг исм ва сифатларини қалбан ҳис қилиб, илҳому завқ ила Уни таниш руҳан юксалишнинг асоси эканлигини таъкидлайди.

Кўринадики, бу ғазалда Оллоҳнинг бир нечта исм ва сифатлари улуғланган. Ғазалда ифодаланган ғоянинг асосий илдизи эса Куръони карим, ҳадиси шариф ва ақоиди исломиядир.

Алишер Навоий баъзи ҳамд ғазаларида Ҳақнинг сифатларини очиқ-ойдин васф этса, кўпинча эса уларни тафсир йўли билан таърифлаб, асосли ишоралар орқали талқин этади:

Ҳар тийра рўзгорки, васлингга йўл топиб

Сендин, етиб чароғи ҳидоят била санга (81, 4).

Мазкур байтда Оллоҳнинг Мунир исмига ишора қилинган. «Мунир- нур берувчи, ҳидоятга чорловчи» маъноларини англатади. Бу ном билан Тангрига мурожаат қилиниб, шу орқали нурларнинг асли, мақоми ва манзили Унинг Ўзи эканлиги билдирилмоқда.

Азалдин то абад сатҳи вужудинг зарфи тўлмаским,

Анга не ибтидо пайдодурур, не интиҳо пайдо (82, 3).

Бунда Оллоҳнинг Азал ва Абад исму сифатлари билан бирга Қайюм исмига ҳам ишора қилинган. "Сатҳи вужуди зарфи тўлмас"лигига сабаб У (Қайюм) ўз-ўзидан қойимдур, ҳар ниманики истаса, Ўзи ижро қилади. Тангрининг бу исми Унинг эҳтиёжсиз эканлигини англатади.

Зотингга ғайрни кимса нечук эткай ташбих,

Мосиваллоҳ чу саво келдию ул зот сиво (83, 3).

Мосиваллоҳ— Худодан бошқа, саво – ажратмок, сиво – ўзга, ажралган. Ҳеч нарсани Оллоҳга ўхшатиб бўлмайди, Унинг ўхшаши йўқ.

Бу эса Фардоният (якка-ёлғиз, ажралган маъноларини англатади) исмига ишорадир.

Аллоҳнинг исм ва сифатларининг ҳар бири Зотнинг мартабаларидир. Унинг зоти, зотига нисбатан эътиборли бўлган бу исм ва сифатлар билан турли суратларда тажаллий этади.

Асмой хусна ичида Оллоҳнинг саккиз сифати субутий, аслий (Ҳаёт, Илм, Қудрат, Басар, Самъ, Ирода, Калом, Таквин) ҳисобланади.

Буларга Оллоҳ камоли сифатлари дейилади. Сифат зухур этган пайтда исм бўлади. Яъни, сифат исмнинг ботини, исм сифатнинг

зоҳиридир. Зот эса сифатнинг ботини, сифат эса зотнинг зоҳиридир. Исм ашёнинг ботини, ашё эса исмнинг зоҳиридир. Шунинг учун шоир "Рух ул-қудс" қасидасининг биринчи байтини худди шу талқин тасвири билан бошлайди:

Зихй ба хоман қудрат мусаввирй ашьё,
Ҳазор накши ҳар замон аз ў пайдо (94, 5).

Шунга кўра, Зот ўз навбатида сифат, исм ва ашё шаклида тажаллий этади.

Илоҳий исмларнинг кўпи Зотга, сифатга ва феълларга оид маъноларни ўзида жамъ қилади. Масалан, Раб исми собит, молик ва муслиҳ маъноларини ўз ичига олади. Буларнинг биринчиси Зотга, иккинчиси сифатга, учинчиси эса феълга оиддир. Бу сифатлар тажаллийси махлуқот ва мавжудотнинг даражасига қараб белгиланади. Азизиддин Насафийнинг "Зубдат ул-ҳақойик" асарида булар руҳ тараққиёти даражалари сифатида эътироф этилган (10, 42).

Ҳақнинг субутий сифатларини ажратиш эса нисбий бўлиб, Қуръони каримда кўп такрорланиб турувчи ва Ҳақдан ўзгаларга нисбат бериб бўлмайдиган исму сифатларига таянилади. Алишер Навоий ҳам ҳар бир ҳамд ғазалида Зотга, сифатга, қуйи даражадаги махлуқотга хос сифатларни, яратикларда қай даражада исм ва сифатларнинг тажаллий этганлигини ишончли асослар орқали тасвирлайди.

Вужуди зарранинг мумкин эмас то собит ўлмас меҳр,
Не ҳожат зарра хайлидин куёш зотиға исботе (81, 573).

"Лисон ут-тайр"нинг (Факру фано мақомида) фақат Зотга хос сифатлар яққол аён бўлиши масаласига алоҳида урғу берилган.

Топмоқ имкон йўқ висолинг комини,
Ул фанолардин бақо анжомини (78, 257).

Мазкур байтдаги "бақо анжомини" орқали шоир фақат Зотга хос субутий сифатларга ишора қилмоқда. Чунки ҳатто пайғамбарлар ҳам фоний, уларнинг юксак руҳий тараққиёти ҳам Зот сифатига кўра нисбийдир. Шунинг учун Алишер Навоий ҳамд ғазалларида Оллоҳнинг Қудрат сифати олдида ҳатто пайғамбарлар ҳечдир, дейилади. "Ғаройиб ус-сиғар"нинг 5/7, 364/6, "Бадоеъ-ул-васат"нинг 1/3, 3/4, 4/3-4 – ғазалларидаги байтларда Оллоҳнинг зотий сифатлари (Ҳаёт, Илм,

Кудрат, Басар, Ирода, Калом, Таквин) улуғланган. Ҳазрат Навоий ҳамд газалларида мазкур субутий сифатларга барча мақомдаги шеърларида баъзан қайта-қайта (турли мақсадларда) мурожаат қилади. "Бадоеъ ул-васат"нинг иккинчи газали Оллоҳ субутий сифатларининг таърифига бағишланган:

Ироданг бирла тақдирингдан ўлғай икки кавн ичра,
Агар бўлса фано зоҳир ва гар бўлса бақо пайдо (83, 2).

Ислом динида Ҳаққи мутлақ, Аллоҳ моддийликдан тамоман холи шаклда, нафсага мутлақо эга бўлмаган абадий, чексиз қудрат ва ирода сифатида тушунилади. Ҳаққи мутлақнинг исломий ва маърифий сифату исмларини билиш Шарқ мумтоз адабиётида маърифий тимсоллар моҳиятини, сўзни уқиш учун (туб моҳиятига етиш учун) беҳад зарурдир.

Ҳаққи мутлақ маърифатда нафақат мажмуи асмо ва сифат, балки вожиб ул-вужуд, зарурий, абадий борлик, моддий борлиқнинг сабабчисидир. Унинг борлигини, борлиқ оламнинг мавжудлик сабаби ва асосини, моддий оламнинг, борлиқнинг мавжудлигининг имкониятидир, яъни имкон ул-вужуд (борлиқнинг имконияти, борлиқнинг мавжудлигига ҳам имконият) ҳамдир.

Файз агар олмас вужудинг гулистони атридин,
Шаммаи нақши вужуд имкон эмас имкон аро (83, 4).

Шунинг учун борлиқ, мавжудот олами ва коинот Ҳаққи мутлақдан узилиши асло мумкин эмас. Бу масала - борлиқ ва Ҳақнинг ўзаро муносабати, маърифат ва исломнинг илми ҳайъати - Оламнинг яратилиши ҳақидаги таълимотида ўзининг аксини топади. "Наводир уш-шабоб" нинг иккинчи газали Аллоҳ - олам муносабатлари (яратилиш мартабалари - "таназзулоти сабъа" - етти руҳий эниш) талқинига бағишланган.

Зиҳе камол ила кавнайн нақшига наққош,
Мукавванат вужудин вужудинг айлаб фош (81, 242).

Аллоҳнинг мавжудот ва борлиқлар олами (мукавванот) билан муносабати, Унинг исм ва сифатлари ўн саккиз минг оламга тажаллий этганлиги орқали намоеън бўлади. Коинотдаги ҳар қандай воқелик Аллоҳнинг маълум бир жиҳатига алоқадордир. Аммо муайян бир бўлак

бутунни ўзида акс эттира олмайди. Бўлак эса бутуннинг бир қисми сифатида бутун (Оллоҳ)га дахлдор. "Лисон уг-тайр" асари мана шу масаланинг кенг маърифий талқинига бағишланган. Шунинг учун ҳам қушлар айри-айри ҳолда Ҳақни танимайдилар. Жами махлуқот Ҳақ сифатининг мазҳари, бу сифатлар борлиқлар оламида "муфассал" тажаллийланган, инсон эса Ҳақ сифатларининг мужмал (лўнда, қисқа) мазҳаридир, - дейди шоир:

Эй, жамолинг жилваси миръот инсу жон аро,

Лек ўлуб ул жилва комил мазҳари инсон аро (83, 4).

Улуғ шоир деярли ҳар бир ҳамд ғазалида рухий-маънавий риёзат Ҳақни таниш асоси эканлигини ва инсонни Оллоҳ нури энг кўп акс этган мукаммал хилқат сифатида борлиқлар оламига масъуллигини илоҳий-исломий қарашлар орқали асослайди. Раҳмон сурасининг 29-ояти ("У зот ҳар куни иш - амалдадир") мана шу зухуротга ишорадир (142, 391).

Аллоҳ зоти жиҳатидан борлиқлар оламига нисбатан бир ойна кабидир. Ҳар нарса унда кўринади: исм, феъл ва сифатлари жиҳатидан ҳам борлиқлар олами ўша ойнада кўринган бир мақомдадир. Аллоҳ зоти жиҳатидан ягона борлиқдир ва бутун мавжудотнинг ўзагини ташкил этади:

Қаноатнинг далилин инзиво қилдинг яна бир ҳам

Далил ушбуки қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо (81, 2).

Ҳаққи мутлақнинг бошқа исмлари орасида Аллоҳ исми зотий, моҳиятни ўзида мужассам қилган исмдир.

Бўлуб зотингда ожиз ҳар сифат ичинда мавсуфе,

Анингдекким, қила олмай сифотинг шарҳини зоте (81, 575).

«Ҳазойин ул-маоний» таркибидаги девонларнинг 1-4 ғазаллари-ҳамд,

5- ғазаллари эса муножот руҳида ёзилган ҳамдлардир. Муножот мазмунидаги ҳамд ғазалларда лирик қаҳрамон Оллоҳга илтижо қилиб, Ундан билиб-билмай қилган гуноҳларидан кечишни сўраш, ўз қалб туйғуларини, чексиз муҳаббатини изҳор қилиш орқали ўз Яратувчисини таъриф ва тавсиф қилади. Бундай руҳдаги ғазалларнинг матлаи зотий исмга мурожаат қилиш («Илоҳо» «Ё Раб») билан бошланади. Тўлик

ҳамд мавқеидаги ғазалларнинг мақтаи ҳам муножот руҳидаги байт билан якунланади ва бунда ҳам шоир зотий исмларни қўллайди.

Шоир ўз Яратувчисига чексиз муҳаббатини, жунун ҳолатидаги ошиқлигини, самимий туйғуларини инсоний дарду изтиробларини изҳор қилиш руҳида ёзилган ғазалларида ёки байтларида Ҳаққа «Илоҳо» деб мурожаат қилади.

Ҳазрат Навоий зотий исмни қолган исмлардан алоҳида ажратади. Шунинг учун зотий исм Илоҳ, Худо, Рабб шаклида ҳамд ғазалларнинг фақат матлаъ ёки мақтаида шеър қаҳрамони муножоти, ёлвориши ҳолатида ифодаланади. Бу муносабат "Ғаройиб ус-сиғар"нинг 3 ва "Бадоеъ ул-васат"нинг 3, 5 - ғазаллари мақтаида "ё Раб", "Наводир уш-шабоб"нинг 2- ғазали мақтаида "Илоҳо", "Фавойид ул-кибар"нинг 4- ғазали мақтаида "Худоё" тарзида ифодаланган:

Навоий аҳли жунун зумрасига кирди, Илоҳо

Чу айладинг ани Мажнун, ўзингни қил ани Лайло (81,2).

«Ғаройиб ус-сиғар»нинг 5-ғазалида ҳам айни шу ҳолатни кузатамиз:

Илоҳо, подшоҳо, кирдгоро,

Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Зиҳи эл ниҳони санга ошкоро,

Ниҳон дардима ошкор эт мудоро (79,5).

«Хазойин ул-маоний» таркибидаги ҳамд ғазалларнинг фақат иккитаси («Наводир уш-шабоб» ва «Бадоеъ ул-васат» нинг бешинчи ғазали) нинг матлаи «Ё, Раб» -зотий исмга илтижо билан бошланади. Иброҳим Ал-Бурсавийнинг «Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди» китобида «Ё Раб! Ё Раб! Ё Раб!» деган кишига Ҳақ таоло дарҳол: «Лаббайка, бандам!» дейди ва тилаган нарсаларини ё дарҳол, ё кечроқ ато этади ва ёки охиратга қолдиради ёхуд ундан бир ёмонликни даф этади»,-деб ёзилади (74,170). Қуръони каримда Худонинг «Раббил оламин», яъни оламларни тарбия қилувчи сифати борлиги айтилган. «Девони Фоний» да ҳам Унинг дуоларни мустажоб қилувчи бу хислати (Ё, Раб) хусусида шундай ғазал мавжуд:

Зи ҳажр ё Рабу афғонам аз фалак бигузашт,

Туам халос намои аз ин фиғон, Ё Раб. . .

Расид «ёРаб»и ман шони гам ба мажмаи дайр,
 Чи бошад ар бути ман бишнавада аз он, ё Раб (92,93).

Шунинг учун шоир ўз Яратувчисига шахсий туйғуларини изҳор қилиш билан бирга олам аҳли манфаати билан боғлиқ — ҳар бир мусулмон бандага раҳму шафқат, мустаҳкам иймон, «нокасу ножинс авлодига» инсоф сўраш руҳидаги туйғулари баёнида Ҳақнинг «Ё, Раб» зотий исмига мурожаат қилади. Чунки Унинг бу сифати юқорида таъкидлаганимиздек, «оламларни тарбияловчи» деган маънони англатади:

Ё Раб, ўлгон чоғда жоним жисму вайрондин жудо,
 Ул бўлуб мундин, сен бўлмагин андин жудо.
 Элга махлас истасанг, етти тамугни айла кул,
 Айлабон бир шуъла бу оҳи дурахшондин жудо.
 Жаннат истаб айлаганларни ибодат қилмагил
 Кавсару тўбию қасру ҳуру ризвондин жудо (81,5).

Бу ғазалда шоир Оллоҳдан мустаҳкам иймон, «элнинг тамугдин махлас» бўлиши учун дўзахни «кул айлаши»ни, риёкор сохта мусулмонларни эса «кавсару тўбию қасру ҳуру ризвондин жудо» қилишини сўраб, дуо қилади.

Ё Раб, ул соатки тушкай ҳажр жисму жон аро,
 Солғунг ойини фироқ ул ганжу бу вайрон аро. . .
 Эй Навоий, жонни туфроқ айлагил фақр аҳлиға,
 Истасанг маншурлуқ ул ҳайли олийшон аро (80,5).

«Наводир уш-шабоб» нинг 5-ғазалидан келтирилган мазкур байтлар орқали ҳам «Ё Раб»нинг қўлланилиши билан боғлиқ юқорида зикр этилган фикрларнинг асосли эканлигини кузатамиз.

Ушбу бетакрор бадиий обидаларда Оллоҳ ва инсон муносабатлари чуқур фалсафий мушоҳадалар тарзида тасвирланган. Ҳамд ғазаллар бадиияти жиҳатидан ҳам ғоят гўзал, баркамол асарлар саналади. Мавзунинг муҳимлигини эътиборга олган шоир уларга жо қилинмиш фалсафий ғояларни бадиий жиҳатдан юксак тимсоллар воситасида таъсирчан ифодалашга алоҳида диққат қилган. Ҳамд ғазаллардаги бир-биридан ёрқин бадиий лавҳалар, муаммо ва муболаға, ташбиҳ ва

ташхис, истиора ва талмех, хусни таълил ва тажнис каби ранг-баранг шеърий санъатлар, ёқимли вазн ва оҳангдор қофия ҳамда радифлар ана шундан далолат беради.

2.4. Ҳамд ғазалларнинг ғоялар олами, бадиияти

Алишер Навоий Ҳаллоқ кудрату салоҳияти, сифату сийратини Куръони карим оятлари асосида ифодалаган бўлса, олам гўзаллигини Шарқ фалсафасида кенг ўрин тутган тасаввуф ақидалари, ғоялари заминида талқин этади. Шунинг учун ҳамд ғазалларда Оллоҳни васф қилиш билан бир қаторда унинг яратувчилик хусусияти улуғланади. Мутафаккир шоирнинг яратиш ва яралиш тўғрисидаги фалсафий қарашлари мазкур ғазалларда юксак бадиий талқинини топган. Бу мавзуга дахлдор ғазалларда Оллоҳ мўъжизавий сиймоси марказий ўринда туради. Жамики мавжудотнинг гўзаллигию баркамоллиги Ҳақ жамоли латофатининг инъикоси туфайлидир:

Ибодатингга янги ой бўлиб ҳам ўлди мусалли,

Сипеҳр атласидин солибон ҳавоға мусалло.

Чу сандин ўлди қуёш панжаси аро олтун,

Сочарға доғи сен эттинг анга карам яди туло (80, 10).

Куръони каримнинг «Ҳаж» сўраси 18-оятда: «(Эй Муҳаммад), Сиз осмонлардаги ва ердаги бор жонзот, Қуёш, ой, юлдузлар, тоғлар, дов-дарахтлар ва (барча) жониворлар ҳамда кўлдан кўп инсонлар (ёлғиз) Оллоҳга сажда қилишини кўрмадингизми?»-дейилади (142, 299).

Юқоридаги парчада ҳам Оллоҳ ибодатига ҳам бўлиб, намоз ўқиётган янги Ой тасвири ўз ифодасини топган. Шоир бунда инсонга хос хусусиятни Ойга кўчириб, ташхис санъатининг ажойиб намунасини вужудга келтирган. Ой гўё рукуьга кетган кишидек намоз ўқимокда, кўк атласи эса унга ҳавода жойнамоз вазифасини ўтамоқда. Ушбу байт шоир тафаккур оламининг ниҳоятда кенглигидан далолат берувчи сўз санъати намунасидир. Навоий янги ой шаклида оҳори тўкилмаган ташбих намунасини яратган. Мумтоз шеъриятда кўпинча ҳилол маъшуканинг камон қошига қиёсланган бўлса, улуғ шоир унга янгича ёндошиш асосида илоҳий китобга таяниб, Тангрининг буюклигини юксак нафосат билан тасвирлашга муваффақ бўлган. Кейинги байтда иштирақ этган Қуёш тимсоли орқали яна шундай гўзал манзара

изилган. Гўё Сенинг (Оллоҳ назарда тутилмоқда), марҳаматинг гуфайли Куёш панжаси олтин бўлди, яъни Сен нур сочиш учун унга узун қўлларни эҳсон қилдинг. Шоир Куёш нурларини узун қўлларга ўхшатиб, уларда мавжуд бўлган олтин рангни Оллоҳнинг инояти эканлигини таъкидлаш билан бундай яратишга фақатгина қудратли, буюк зот қодир эканлигини жонли мисоллар орқали бадиий тасвирлаган:

Зиҳи мазохир аро меҳри оразиндур нур,
 Куёшдин ўйлаки зарроти хайли ичра зухур.
 Вужудинг айлади кавну макон вужудин фош,
 Ҳамул сифатки куёш қилди заррани машхур.
 Хирад гар аъмо эса гуноҳ зотинг ичра не тонг,
 Куёшни кўрмаса хуффош бордуруп маъзур (81, 113).

Гўзал кўриниш аро маъшуканинг Куёшваш юзидан нур тараладики, бу Куёш зарралари ичидаги нурлар гуруҳини англатади. Кўринадики, байтда икки манбанинг мувозий қўлланилиши орқали бадиийлик оширилган. Биринчи бадиий ишорани «меҳри орази»дан нур таратаётган маъшуқа маъносида талқин қилиш мумкин. Унинг озидан таралаётган нур Куёшдан пайдо бўлаётган заррачалардай ержилодир. Иккинчи байтдаги «Вужудинг айлади кавну макон вужудин фош» мисраси буюк яратувчанлик хусусиятига эга Зот ҳақидадир. Кавну макон деганда борлик, бутун олам, коинот назарда тутилади. Мисрада Ҳақ таоло вужуди коинот вужудининг ошкор этгани, яъни бунёд қилгани ҳақидаги исломий таълимот ўз анъикосини топган. Навоий илк байтда қўллаган услубини давом эттириб, Куёшнинг худди ўша сифат билан заррани машхур қилганлигини Ҳақ таолонинг оламини вужудга келтирганига ёндош сўллайди. Бу эса Оллоҳни васф этиш билан бирга Куёш сайёраси зоситасида коинотнинг яратилиши тўғрисидаги илоҳий-фалсафий қарашни тасаввурга келтириш учун замин ҳозирлайди. Ҳазалнинг дастлабки байтидаги образни назарда тутиб, шоир илоҳий ишқни гараннум этмоқдами ёки мажозий ишқни, шаклида савол қўйиш у қадар мувофиқ эмас. Чунки байтлардаги ботиний маънолар, илк байтда қўлланган маъшуқа жамоли васфига доир ишоралар инсон ва Худо

ишқи қоришиқ келаётганлиги ҳақида муайян қўнимга келиш имконини беради. Ўринли эътироф этилганидек: «Навоний ишқ номи билан инсонни улугловчи илоҳий сирларни тадқиқ этади, буюк шоир тасвиридаги ҳақиқий ишқ кечинмалари Инсон ва Худо орасидаги руҳий яқинлик, бирлик туйғуларини ифодалайди» (157, 86). Ана шу руҳий яқинлик Навоний газалларида бадиий ифодасини топган Оллоҳга дахлдор лавҳалар заминида вужудга келган. Шеъринг мисралардаги тафаккур эса бекаму кўст яратилган олам ва унинг Бунёдкори хусусидадир. Шоирнинг борликка меҳри баландлиги боис унинг яратувчисига ҳам севгиси чексиздир. Шу сабаб Навоний «Ҳақ субҳона таоло ҳамди ё расул алайҳис-салом наъти» ёки ҳар иккаласи «далолат қилурдек бир амрдин ҳар бир амрда бир лаҳза» муяссар бўлмоқликни саодат деб билади. Шоир кўзлаган мақсадига Оллоҳ мадҳ этилган юқоридаги байтлар воситасида эришган, дейиш мумкин. Чунки учинчи байтдаги Инсон ва Худо орасидаги муносабат тасвири мутафаккир шоирнинг теран мулоҳазалари маҳсулидир. Унда қўлланилган Куёш тимсоли байтда илгари сурилган ғояни шеърхонга аниқ етказиш ва мисралар бадииятини ошириш нуқтаи назаридан юксак аҳамиятга молик. Навоний: «Агар хирад (билим аҳли), ақлнинг кўзи ожиз бўлса, гуноҳ зотнинг ичида бўлиши ажабланарлимас, чунки кўршапалак Куёшни кўрмаса ҳам маъзур бордир, яъни кечирарлидир», - дейди. Бунда шоир хирад деганда инсонни назарда тутиб, унинг кўзи ожизлигини Ҳақнинг сир-асрорларидан воқиф эмасликда деб билади ва буни гуноҳ санамайди. Бундай хулосага келишда Алишер Навоний табиий ҳодисаларга тегишли Ҳақ қонуниятига таянади.

Иккинчи байтда ифодаланган кўршапалак ва Куёшга доир лавҳалар ўшандай майлдан дарак беради. Ҳақиқатдан ҳам, хуффош Куёшни кўришдан маҳрум. Шундай экан, инсон ҳам Ҳақ таолонинг бутун яратиклари ва зотини англашдан аъмодир.

Ҳамд газалларда Оллоҳ ва банда муносабатлари ҳам чуқур фалсафий мушоҳадалар тарзида ифода қилинган. Шоир ёзишича, Оллоҳ ўз бандасининг ҳар қандай гуноҳини кечира олувчи бекиёс шафқат соҳиби, айна вақтда ҳеч бир инсон Унинг қаҳру газабидан эминг бўла олмайди. Бутун умрини майхонада ўтказган гуноҳкор банда ҳам Яратганнинг лутфу марҳаматидан умидвор бўлиши мумкин, аммо

эр ҳаётини тақвою ибодатга бахшида айлаган зот бўлсин, Унинг қаҳру
забига дуч келиши ҳам қийин эмас:

Не қаҳринг захридин эмин бўлиб ҳар сокини масжид,

Не лутфунг бодасидин ноумид аҳли хароботе.

Чу баҳре раҳматинг мавж урса пайдо бўлмағай хасча,

Неча журм аҳлидинки, бўлса юз кўху хато пайдо (83,2), —

аби байтларда шундай фикрлар ўз аксини топган. Бинобарин, дамларнинг яхши инсонлар ҳақидаги маломатларию, ёмонлар ўғрисидаги мадҳу санолари Оллоҳ олдида ҳечдир. Адолатли Халлоқ ар кимга ўзига муносиб баҳо беради. Шундай экан, ҳар қайси инсон ратганнинг ҳақиқат қилишига умид қилиб яшаши мумкин. Меҳрибон Оллоҳ бор экан, яхши инсон ҳеч қачон хор бўлмайди, деган муҳим шикр ифодалангани юқоридаги байтлар замирида.

Мазкур байтларда Оллоҳнинг Аш-шоҳид (ҳар нарсани нозиклиги илан кўриб турувчи), Ал-Ғофур (гуноҳкорлардан истаганини зиёдаси илан авф этувчи), Ал-Адлу (чин адолат соҳиби), Ал-Хофиду қулларидан баъзиларининг даражасини туширувчи), Ар-Рофиу қулларидан баъзиларини юксалтирувчи), Ал-Музидлу (истаганини ючор ва ҳақир қилувчи) каби исм ва сифатлари улуғланган.

Алишер Навоий турли дунёқарашдаги кишиларни кузатиш, улар ҳақиқат атворидаги жиҳатларни умумлаштириш орқали қандай дамларнинг ибодату дуолари Оллоҳга етиб боришини яширин ички шикр туйғу билан (яшаш тажрибаси орқали) ҳис қилган ва тасвирлаган. Ҳинки бу улуг ижодий дард шоир қалбига болалигидан — «Мантиқ ут-тайр»га ишқи тушганидан бошланган эди.

«Ҳақ — инсон» муносабатларини турлича талқин этиш оқибатида камиятнинг ҳар хил табақалари ўртасида низолар келиб чиққан. Инсоният тарихидан муълумки, барча буюк даҳоларнинг маслак ва ҳақиқатларини зоҳирбин, калтабин авом тушуна олмаганлиги ёки инглашга қодир эмаслигидан тафаккур аҳли бошига кўп кулфат тушган. Шунинг учун Исо алайҳиссалом чормихга тортилган, Будда тошбўрон қилинган. Сукроти ҳақимга заҳар ичирилган. Алишер Навоий ҳам турли мазҳаблар, тариқатнинг турли оқимлари ўртасида ўшандай

сурофий курашлар айна кучайган даврда яшаб ижод этди. Табиийки, лар буюк мугафаккир ижодиёти учун изсиз кетмаган, албатта.

Шоир асарларининг кириш ҳамдларида Оллоҳнинг буюк судратини, Унинг яратиклари мўъжизавий мукаммаллиги васф этилган бўлса, ҳамд газалларида эса Ҳақ маърифатини турлича талқин этиш қараёнида келиб чиққан низоларнинг бош сабаблари тазод санъати орқали қиёсланади: нафс-руҳ, хонақоҳ - дайр, зоҳид - ошиқ, тақво - ишқ (жунун), мўъмин- махмур, хирад - ҳайрат (юрак), аҳли тақво - аҳли исён, хуру ризвон - васли Ҳақ. Бу қиёслар замирида шоир яшаган даврнинг турли ижтимоий қатламларга хос кишилар руҳияти акс этган ва улар Оллоҳни ўз маърифий даражаларидан келиб чиқиб гаърифлаган. Турли оқимлар, тариқатлар ва динларга мансуб кишилар эса Ҳақ зоти денгизининг мавжидир. Уларнинг барчаси эса вақтинчалик ҳолат-ҳодисалар бўлиб, оқибати фанодир. Шунинг учун ҳам ҳаётда содир бўладиган турфа ҳодисалар остидаги туб моҳиятга эътибор бермаган авом Шайх Санъоннинг тарсо қизига ишқи гушишини "куфр" деб билишган. "Бадоеъ-ул-васат"нинг бешинчи газалида эса ўша манзарани эслатувчи лавҳалар қуйидагича талқин этилган:

Гарчи ўлдум кофири ишқ аҳли ислом ичра қот,

Ул замонким бўлғуси кофир мусулмондин жудо (83, 5).

Бу сирнинг маъно-моҳияти фақат Яратганнинг Ўзига аён эди. Моҳият ҳодисалар орқали зухурланади. Шайх Санъон эса ҳодисалар (тарсо қизнинг қайтиши, фоний муриднинг дуоси) орқали моҳиятни англайди:

Ошнолик тобқач имондин ниҳон,

Оҳ уруб Шайх олдида тобшурди жон.

Солди дин аҳли аро гавғо яна,

Чектилар фарёду вовайло яна.

Куфр ила дин ичра фаҳм бўлди сабаб,

Бульжажаб иш зоҳир бўлди, бульжажаб...

Каъбадин андоқки қилди азми дайр,

Дайрдин ҳам Каъбага кўргузди сайр (78, 120).

Ҳодисаларнинг асл моҳиятини тушунмаслик, худпарастлик оқибатида шарият ва тариқат ўртасида аянчли фожиалар илдиш отган. Шундан бўлса керак, улуғ шоир Оллоҳнинг адолатли ҳукмини мисраларида қуйидагича муҳрлаб қолдирган:

Лутфунг оллида кириб равзаға аҳли исён,
Қаҳринг ўлганда тушуб вайлга аҳли тақво (83, 3).

Шоир тазод бадий санъати воситасида Ҳаққа етиш йўлларини рангин ифодалашга интилади. Навоийнинг фикрича, Оллоҳ даргоҳининг сир асрорини билиб бўлмайди. Қаҳру лутфининг сабаби эса фақат унинг Ўзигагина аёндир:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат била Санга,
Андоқки, курб тақвову тоат била Санга.
Топмоқ ажиб фикру тахайюл била Сени,
Етмак маҳол ақлу фаросат била Санга.
Чун койинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд айта олмас онча балоғат била Санга (81, 4).

Ҳатто «койинот зубдаси» – Муҳаммад алайҳиссалом ҳам Унинг даргоҳи сирларидан беҳабар, Унга балоғат билан ҳамд айтишда ўзини ожиз сезади, - дейди улуғ шоир. Шунинг учун Ҳақ маърифати ҳақида айтилган турли фикрларни тафтиш қилмай, Унинг даргоҳига энг мақбул – «ўзунг бирла ниёзу дард элт»; тоату тақво билан жаннатга дохил бўлолмайсан, чунки инсон малоикалардан ўтказиб тақво қилиш имкониятига эга эмас, сенинг «гуфтугў»нг «покраларнинг шариф анфоси» билан қиёсланганда курук маддоҳлик; неча-неча анбиё-ю авлиёларнинг риёзату ибодати олдида сенинг ибодатинг ҳеч қандай қимматга эга эмас, дея қайта-қайта уқтиради закий илоҳий-ирфоний арбоб.

Элга махлас истасанг, етти тамуғни айла кул,
Айлабон бир шуъла бу оҳи дурахшондин жудо.
Жаннат истаб айлаганларни ибодат қилмағил,
Кавсару тўбию қасру ризвондин жудо.
Барчадин айру Навоийға қилиб васлинг насиб,
Қилмағил, Ё раб, ани мундин, муни ондин жудо (83, 5).

Фақат Ҳақ васли учун ўзликдан, дунёнинг моддий ҳирсларидан кечиш Ҳақ муҳаббатига сазовор бўлишнинг асоси эканлигини буюк мутафаккир деярли ҳар бир ҳамд ғазалида таъкидлайди:

Биров етти Сангаким ўзлуғи даштини тай қилди,

Бақо истар киши аввал керак қилса фано пайдо (83, 3).

Фано - ўзликни йўқотиб, руҳан илоҳиётга сингишдир. Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий орқали расмий равишда нақшбандийлик тариқатига кирганлиги маълум. Нақшбандийликнинг бош шартларидан бири эса фақру фано мақомини эгаллашдир. Шунинг учун улуғ шоир деярли ҳар бир ҳамд ғазалининг мақтаёсида тилда айтилган ҳамду мадҳни зоҳирий, юзаки эканлигини, у кўнгилда етилиши («Дил ба ёру даст ба кор») кераклигини таъкидлайди:

Навоий ўлмади тавҳид гўфтуғў била фаҳм,

Магарки айлагасен тилни қатъу жонни фидо (82, 1).

Юқоридаги ғоя қуйидаги мисраларда ҳам мантиқан давом эттирилади. Комил инсонлар кўпайса, жамият ҳам комиллик сари юз буради. Бунинг учун инсондаги «мен»лик барҳам топмоғи лозим.

Навоий зикри отингдур, умиди улки қутқарсанг,

Ани от истамақдин, балки андинким бўлур оте (81, 575).

Нақшбандийлик тариқатининг муҳим шартларидан бири—зикри хуфия. Масаланинг айна жиҳати жуда муҳим ва бу тариқатнинг ижтимоий моҳиятини юксакка кўтаради. Улуғ шоир ҳамд ғазалларида нақшбандийлик таълимотининг ана ўша теран моҳияти талқинига алоҳида урғу берилади:

Боқиб сужуд аро қошинга габр, агар мўъмин,

Тилаб қадаҳ аро аксингни маст, агар махмур.

Май ичра аксинг аро софчашга айшу нашот,

Қадаҳда нашъанг ила дурдкашга завқу сурур.

Чу сенсиз ўлди ҳарам ичра порсо, не осиг,

Навоий ўлса сенинг бирла дайр аро не қусур (82, 132).

Ринди дурднўш (майнинг қадаҳ остида қолган қуйқаси билан ҳам қаноат қилувчи) – Навоийнинг севимли қаҳрамони. Бунинг эса муҳим асослари бор. Шайх Санъон бошига тушган ишқ офати сиру

саноатини, ечимини тўрт юзга такводор мурид (аслида етук шайхлар) топа олмай, «расвои олам» бўлишдан кўрқиб, «торқошиб» кетганларида, «якжиҳатлик бобида мардона с о л и к мурид» - ринди покбознинг сидқу садоқати, қалбан муножотлари мустажобга ўтади. Ўша илтижолар Шайх Санъон ва унинг қуршовидаги муридларини (расман, зоҳиран) яна бирлаштиради, Каъбаю хонақоҳга қайта файз киритади: "Девони Фоний" ҳамдларида ҳам айна лавҳаларни кўриш мумкин:

Зоҳид андар сажда дур аз Ҳақ фитоуду риндро,

Даст бурдан сўи соғар жуз бу бисмиллоҳ нест (92, 114).

Шоирнинг нозик ишораларида шариат ва тариқат ўртасидаги буюк қурашнинг сулҳи ифодаланган. Аммо Шайх Санъон энди ботинан ринди покбознинг юксак эътиқодига тан берди. Чунки у «ишқни махфий тутиш сири»ни билмай ошкор этиб, дайру Каъба ичра «уйт»га қолади:

Ишқни махфий тутарлар аҳли роз,

Фош этардин кўп қулурлар эҳтироз (78, 104).

Накшбандийликда ишқдан тилда лоф урувчилар тан олинмайди. Шайх Санъон табиатида ҳам ўша аломатлар мавжуд. Шунинг учун ҳам у «дафъ бўлган гумроҳлик» дан (ишқни кўнгилда махфий тутиш камолотнинг асоси эканлигига гувоҳ бўлгач) шарияту тариқатда мураса қилиб яшаётган солиқ руҳиятидаги комилликни чуқур ҳис қилади:

Эй фархунда фарзандим менинг,

Риштаи жонимға пайвандим менинг.

Сидқ аро ҳолингни тағйир этмадинг,

Ёрлик бобида тақсир этмадинг. . . (78, 117).

Сидқ – бу аҳли дил шиори. Розни (ҳол сирларини) махфий тутиш уни "даҳри бемаъни эл" зоҳирбинларга ошкор этмаслик – бу огоҳликдир. "Девони Фоний"да шоир бу масалага қуйидагича талқин беради:

Шайх ронад бар забон тавҳиду жонаш беҳабар,

Оре аз маънест Қуръоне, ки нодон карда ҳифз.

Каъбатуллоҳнинг шайхул-машойихи мартабасига кўтарилган Шайх Санъондай улуғ бир рутба соҳибига ҳам ана шу «огоҳлик» етишмади, шунинг учун унинг ҳоли «хонақоҳда ҳой ила хуй, «дайр» ичинда нолаю вой»га сабаб бўлди:

Сенинг хаёлинг ила хонақоҳда ҳой ила хуй,

Сенинг висолинг учун дайр ичинда нолаю вой (82, 575).

«Солик мурид эса сидқу садоқатда собит, яъни «тағйир» эмас, ёрлик (амр, фармон, қонун-қоида - ш а р и а т) бобида эса бирор камчиликка, хатога йўл қўймаган, «тақсир» (қусур, камчилик) этмаган, аммо «ишқ жомидин уруб ҳал мин мазид»дир. Шунинг учун унинг дуоסי ижобат бўлди ва ўша ижобат туфайли аҳли шарият ўртасидаги тарқокликка барҳам берилди, муридларнинг иймони қайтарилди.

Не қаҳринг ўтидин эмин фақиҳи сойими даҳр,

Не раҳматингдин новмид ринди дурднўш (83, 242).

Мазкур байтни шарҳлашда ҳам, албатта, «Лисон ут-тайр» достонидаги ишоралар ёрдамга келади. «Ринди дурднўш» нинг Оллоҳ раҳматидан «новмид» эмаслиги сабаблари юқоридаги фикрлардан аёнлашди.

«Фақиҳи сойими даҳр» – Шайх Санъон. Унинг бошига тушган кулфатнинг (Оллоҳ қаҳрига қолиши) сабаби Шайх Санъоннинг устози Ғавсул Аъзамга бир пайтлар шаккоклик қилиб, қарғиш олганлигини ринди покбознинг тушида Муҳаммад Пайғамбар изоҳлаб берадилар. Улуғ Навоий Оллоҳнинг пинҳону ниҳон, очуку ошкорлик сифатларини мана шундай кенг тасаввурлар асосида тушуниш, ҳис қилиш зарурлигини уқтиради:

Санга кўнглумдаги ҳожатни не ҳожат йўқки арз этсам,

Улус кўнглида пинҳонлар эрур чунким санго пайдо (82, 3).

Ана шу нуқтада шарият – мусулмонлик, тариқат–руҳий–маънавий камолотга асос эканлигига алоҳида урғу берилади. Руҳий – маънавий камолотгина Оллоҳ сирларидан (илми ғайб) огоҳ бўлишга асос бўлади. Тариқатнинг асоси эса риёзат–руҳий маънавий покланишдир.

Шоирнинг фикрича, комил инсон бўлиш иштиёқи мўъминда ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди. Унда Ҳақни шариат асосида эмас, балки бевосита таниш иштиёқи туғилади.

Бу ёруғлик шавқ ўтин тез айлагай,

Ким талаб рахшин сабукхез айлагай (78, 191).

«Лисон ут-тайр»да тасвирланишича, бу «ёруғлик» Ҳақдан нишона, хабардир. Худди шу муддаони шоир «Фавойид ул-кибар»нинг иккинчи ғазалида муаммо санъати асосида гўзал тасвирини беради:

Ломеки, васл аёғига топмишдур иттисол,

Ул ломдурки, ўртага олмиш ани бало (84, 2).

Ломеъ – нур, ёруғлик. Толибдан ўз тилагига алоқадор бўлган барча нарсалардан воз кечиш, фақат шу мақсад сари интилиш талаб этилади. Бунда у ҳеч нарсадан қайтмаслиги, ҳеч қандай хавфу хатардан ҳайикмаслиги шарт ва зарурдир. Бу хусусда улуғ мутафаккир бошқа бир ҳамд ғазалида шундай дейди:

Бу маржабу бу сафар кимсага муяссар эмас,

Ки ҳосил айламагай олам аҳлидин тафрид.

Бу ҳам киши ўзини бору йўқдин эткай фард,

Эмастур ўзлукидин мумкин ўлмайин таъйид (84, 114).

Талаб мақомининг муҳим шартларидан бири солиқнинг Ҳақдан маълум хабар олиши ва унинг шавқини кўнглига жой қилинишидир.

Мана шу нишона – «ломеъ» (нур). Толиб шу нур ишқида Илоҳ васлига талпинади, васл (*و'سل*) «оёғига» осилади. Ҳарф санъатига таянган улуғ шоир «васл» сўзидаги «лом»га ургу бериш билан бош муддаосини ёрқин кўрсатишга эришади. Лом ҳарфи илм учун, яъни камол мартабасидаги илм учун татбиқ қилинади. Демак, солиқда илоҳий муҳаббат ва ботиний илм бўлса, у ваҳдатга эришиши мумкинки, бунинг сирини «Ло» бирикмасида мужассам. У (лом) ни эса «бало» ўртага олган. Ана шу тариқа санъаткорона яратилган сатрларда теран илоҳий-ирфоний гоёлар акс эта боради.

Бало (*بلا*) – илоҳий имтиҳон. Толиб (*طالب*) эса нафс ва рух кураши ичида яшайди, у «бало» синовидан ўтиши керак. Рухоният голиблиги Ҳақ васлига етишнинг асосидир.

Ҳамд ғазаллардаги дайр, майкада, буткада, муғ, бутхона, харобот, вайрона каби сўзлар ботиний поклик масканлари сифатида намоён бўлса, зоҳид, шайх, таквою тоат каби исломий тушунчалар гафлат рамзлари ёки Ҳакни таниш бобида улар “аҳли исён”дан анча руҳий-маънавий жиҳатдан орқада қолган зоҳирбин авом сифатида тасвирланади.

“Ғаройиб ус-сиғар”нинг 364, “Наводир уш-шабоб”нинг 3, 5, 114, “Бадоеъ ул-васат”нинг 1, 3, 4, 5 – ғазаллари худди шу мазмунда битилган ҳамдлардир.

Шоирнинг кўпгина ҳамд ғазллари орифона руҳда ёзилган. Ориф фақат ўзи танлаган йўлни ёки маъқуллаган фикрни тўғри деб, умумий йўлни ўз хусусий йўли билан чеклаб қўйганлардан анча баланд туради. У ҳодисалар остидаги моҳиятни умумлаштириб, тўғри баҳолай олади:

Эй сулук аҳли, қачон мақсуд топқумдур десанг,
Мосиваллоҳни фано кўрган кунин мийъод бил.
Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади илҳод бил (81, 364).

Ориф тилидан ёзилган ғазалларда борлик, унинг фоний моҳияти, Ҳакни таниш масалалари очиб берилади.

Баъзи ҳамд ғазаллар марказида Ҳакдан ўзга ҳеч нарсага кизикмайдиган, фақат Ҳақ билан бирга бўлиш умиди билан яшаётган **г а н и й** туради. Ярим девоналик, ярим мажнунлик (жунун, мажзублик) ганий ҳолатининг ўзига хос сифатларидир:

Эй, кўнгул ичра васлинг учун ком таманно,
Мени лабташнайн махмурға бер жом таманно (84, 5).

Ганий ўз дарди, ўз мақсади билан биргадир, чунки унда ўз мақсадидан бошқа ҳеч нарсага эҳтиёж сезмайди, “гармрўларға хамқадам ўлмоққа ҳадди йўк». Дарҳақиқат, муайян мақомга кўтарилган солиқни ҳеч қандай ташвиш-тараддуд безовта қилолмайди.

Онда тенг кўр гумраҳу огоҳни,
Дайр кўйи бирла байтуллоҳни (78, 203).

Бу ҳолатда **Ғ а н и й** нинг таянч мақсади нафсонияти, ўзлиги билан бирлашган, улар гўё бир-бирига сингиб кетган. «Фавойид ул-кибар»нинг 5-ғазалигина худди шу кайфиятда ёзилган ҳамдир.

Илоҳий эҳтиёжгина ошиқни иккилик ўртадан кўтарилган ваҳдат мақомига эриштиради. Худди шу мазмун «Фавойид ул-кибар»нинг охириги ҳамд ғазалида қуйидагича ифодаланган:

Чу солик айлар эса азм водийи тавҳид,
Керакки, минса бу сайр ичра маркаби тажрид.
Бу маркабу бу сафар кимсага муяссар эмас,
Ки ҳосил айламагай олам аҳлидин тафрид (84, 114).

Тавҳид йўлида соликдан тафриду тажрид бўлиш талаб қилинади. Чунки иккилик бу йўлда ортиқчалик қилади ва birlik сирларини билишдан четга чиқишни англатади. Тавҳид – солик ва Ҳақ ўртасида тафовутнинг йўқолиши, уларнинг бирлашиши, соликнинг Ҳақ тажаллийсини ўзида кўра олишидир.

Бу ғазалда бошқа ҳамд ғазалларда учрамайдиган янги қаҳрамон – муғ образи берилган:

Чу дўст лутфиға бу барча бўлди вобаста,
Недин керак кишига васл наклидин тардид.
Кетур қадахки, даме ўзни хуш тутай, эй муғ,
Тўла қуярға эмас ҳожат айламак таъкид (84, 114).

Улуғ шоирнинг таъкидича, Ҳақ васлига етишга ишонмаслик бу иймонсизликдир. Муаллиф тасвиридаги қаҳрамон ўзини васл боғида ҳис қилади ва муғдан қадах (май) сўрайди.

Муғ мазкур ғазалда Жаброил алайҳиссалом тимсоли сифатида келган. Чунки у – Оллоҳ амрлари сиру синоатидан, илми гайбдан дарак берувчи, воситачи, ваҳий келтирувчи фаришта. Ғазалдаги «вобаста» «тардид», «васл накди» каби сўзлар унинг Жаброил алайҳиссаломга тегишли эканлигини асослайди. Айтганларимизни «Девони Фоний»да келган ҳамднинг қуйидаги сатрлари тўлдирди:

Тойири қудс, ки бар арш нишеман дорад,
Пайки пайғом диҳи ҳазрати дарвешон аст (92, 146).

Маърифатдан кейинги босқичларнинг барчаси ҳаётдан узилиб, «демона»лик билан яқинлашиб бораверади. Шунинг учун ғазалнинг мақтаси ҳам ғайри табиий яқунланади:

Навоий истамас ўзни даме бу дайрда соғ,

Ҳамиша кайфиятига анинг беринг таждид.

«Таждид» – янгиланиш, янгидан пайдо бўлиш. Ўз-ўзидан аёнки, руҳий таракқиёт йўлидаги солиқ яна илгариларни хоҳлайди. Ҳамиша дард билан ҳамдамлик, ишқ изтироблари ошиқнинг руҳий ҳолатига қувват беради, унга янада янги-янги кайфият бағишлайди.

Алишер Навоий Ҳақнинг сирини “ақлу фаросат била” англаб бўлмаслигини, “ҳар неча ақл тафаккур” қилганда ҳам Ҳақ зотини “ташбеҳ эттали” ҳайронликдан “ғайри самар”дан ўзга бир ҳолатга эриша олмаслигини деярли ҳар бир ҳамд ғазалида таъкидлайди:

Ангаки, бўлди жунун ишқ ичинда ёғдурдинг,

Хирад қушини учурмоққа тифллардин тош (81, 242).

Шоир Оллоҳнинг «камоли қудрати» ҳайратидан ақл «исбаъни мисвок» қилмоқдан нарига ўта олмаслиги ва «хуффош – аъмо хирад» нинг «кунҳи зот»ни кўра олмаслиги «маъзур», деб хулоса чиқаради. «Девони Фоний»даги қатор ҳамдларда ҳам («ақл фалак сирларини билишдан ожиз») «ақл пири ишқ асрори олдида мактаб боласи» («пири ақл аст бари ишқ чу тифли мактаб») дея тасвирланади. Муҳими, бундай маъно ташувчи ғазаллар «Девони Фоний»да яна талайгина кўзга ташланади.

Улуғ шоирнинг бадий-маърифий ғазалларида ҳам бу масалага кенг ўрин ажратилган.

Таъкидлаш жоизки, факру фано бу тасаввуфда бош мақсад бўлганлиги сабабли деярли ҳар бир ҳамд ғазалда бунга ишора қилинади.

Ўлса деб эрдинг Навоий, тиргузай васлим била,

Билтур ўлганлар била ани баробар бўлди тут (83, 69).

Навоий «билтур ўлганлар» қаторида ўзини санайди. Шоир бунда нафс, тан эҳтиёжлари хавфидан қутулганлигига «Муту қабла анта муту»нинг ҳаётий исботига ишора қилган.

Солик турли нақшлар, шакллар, мавжлар, ҳодисалар – ўн саккиз минг олам ичида нимаики ажойибот бўлса, улар шакл жиҳатидангина мавжуд бўлиб, зоҳирда кўринувчанлик, ранго-ранг товланишларга ва кoinотдаги барча нарсалар ичида энг улуғи, мукаммали **И н с о н** эканлигини англайди:

Эй, жамолинг жилваси миръот инсу жон аро,

Лек ўлуб ул жилва комил мазҳари инсон аро (83, 4).

Фақир барча нарса фоний, фақат Оллоҳ боқийлигини, яъни «қудрат соҳиби бўлган султонлар, олимлар, диний қоидаларни ўзгартириб, янги мазҳаблар тузувчи кишилар ҳам, халқ орасида етук саналган валилар, пайғамбарлар ҳам Ҳақ зоти денгизининг мавжи эканлигини англаб етади:

Кавнайн адам бўлса, вужудингга не тағйир,

Гар мавж суқун топса, тенгизга не тағайюр (81, 132).

Денгиз - мавж тизими асосида мантиқ-маъно умумлаштирилган.

Дам – бадам бу нақшлар топиб фано,

Фош ўлур минг мавжи гуногун яно.

Яхши боқсанг: мавжда йўқтур вужуд,

Баҳрдин ўзга эрур бори набуд (78, 220).

Мазкур руҳдаги ҳамд ғазалларда талмеҳ ва **л и т о т а** (кичрайтириш) санъати етакчилик қилади. Чунки Оллоҳнинг қудрату азимати олдида мулки борликдаги барча мўъжизалар забун, қави, ожиздир:

Жинси башар йўқ оғаҳинг, хуршид хоки даргаҳинг,

Кўк маҳд аро тифли раҳинг етти атоу тўрт ано (84, 1).

Хатто улугларнинг улуғи сифатида эҳтирому эътиборга лойиқ кўрилган етти ато – Ҳазрат одам, Нух, Иброҳим, Мусо, Довуд, Исо, Муҳаммад Мустафолар ва тўрт ано – Момо Ҳаво, Биби Осиё, Биби Марям, Хадичаи Кубролар ҳам ўша Буюк қудрат олдида нотавондирлар. Мазкур ғазал Ҳақ зоти тўғрисида фикрлаш мумкин эмаслиги ҳақидаги Имом Ғаззолий таълимотининг маърифий-бадий талқинидир. Улуғ шоир Ҳақ зотини суриштириш мумкин эмаслигини, Уни билиб бўлмаслигини таъкидлар экан, «Оллоҳнинг зоти ҳақида

гапирмоқчи бўлсалар, етти отамизу тўрт онамиз ҳам бешикдаги гўдакка ўхшаб қоладилар», - дея рамзий ифода қилади.

Барча нақшлар, мавжлар Ҳақдан ажралган ва Ҳаққи Мутлақнинг бўлакларидир. Аммо уларни Ҳаққа ташбиҳ этиб бўлмайди. «Лисон ут-тайр»да ҳам худди шу ғоя илгари сурилади. «Бадоеъ ул-васат» нинг учинчи ғазалида «Лисон ут-тайр» даги воқеалар айрим ихчам лавҳалар шаклида талқин этилган:

Гулшани васлингга ҳар қушки ҳаво кўргузди,
 Етмади лек агар етти қилиб эрди ҳаво.
 Зотинга ғайрни кимса нечук этгай ташбиҳ,
 Мосиваллоҳ чу саво келдию ул зот сиво (83, 3).

Қушлар етти водий (руҳий-маънавий риёзат босқичлари) дан ўтган бўлса-да, барибир Ҳаққа ета олмади. Чунки Оллоҳ яратган нарсалар Оллоҳнинг ўзи бўла олмади. Оллоҳ яратиклари ҳар қанча мўъжизаларга бой, мукаммал бўлса-да, барибир фоний, ўткинчи, фақат Ҳақгина боқийдир. Фонийни Боқийга ўхшатиш эса мантиққа зид. Чунки ақоиди исломияга кўра, Оллоҳнинг қудрати олдида ҳамма нарсалар, ҳатто пайгамбарлар ҳам ожизу нотавон.

Инсон Ҳақ маърифатини тобора чуқурроқ англагани сайин, Оллоҳнинг исм ва сифатларининг чек-чегараси йўқлигини, англаш жараёни ниҳоясизлигини тушуниб етади.

Солик ўз руҳий-маънавий тараққиёти доирасида Ҳақни уқади. Руҳий-маънавий тараққиёт қанча юксалса, Ҳақни уқиш, англаш жараёни шунча тез чуқурлашади.

Алишер Навоий Оллоҳнинг исм ва сифатлари чексизлигига қанчалик ишонса, инсоннинг Оллоҳни таниш йўлидаги имкониятларига ҳам худди шундай сатҳи кенг чексиз руҳий хурлик сифатида қарайди, яъни «Оллоҳни билиб бўлмайди» деган ақидани шаръий аҳком орқали эмас, руҳий-маънавий риёзат орқали англаб етиш усулини энг тўғри йўл деб билади.

Навоий қайси тил бирла Сенинг ҳамдинг баён қилсун,
 Тикан жаннат гулин васф қилурда гунг эрур гўё (81, 2).

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий ҳар бир ғазалида тилда айтилган «ҳамду сано»ни, юзаки тоат-ибодатни, сохта мусулмонликни қоралайди.

Шоир шариатдаги расмий интизомни ҳурмат қилгани ҳолда, жамиятда мана шу қонун-қоидалар – ҳукмлар ижроси сидқидил иймон, садоқат, руҳий-маънавий англаш асосида амалга оширилишининг тарафдоридир:

Нақди жон чиққанда имон гавҳарин кўнглумга сол,
Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо (83, 5).

Шоир "Ситтаи зарурия" таркибидаги тўртинчи қасида – "Қут ул-қулуб"да бу хусусда кенг тўхталиб, сидқидил иймон, тақво, намоз каби шаръий ҳукмларни руҳий камолотнинг дастлабки босқич шартлари сифатида эътироф этади.

«Лисон ут-тайр» достонида солиқнинг сидқу садоқати орқали шаръий муридлар ўртасида тарқоқликнинг барҳам топиши, Шайх Санъоннинг Каъбага қайтиши, тарсо қизнинг (Каъбада) «дину имон аҳли гўристонини»да дафн этилиши каби воқеалар воситасида комил жамият учун руҳий-маънавий илдиэлари бақувват расмий қонун-қоидалар зарурлигига ишора қилинади. «Ғаройиб ус-сиғар»нинг 364- (ҳамд) ғазали айни ана ўша фикрларнинг маърифий талқинига бағишланган:

Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади илҳод бил (81, 364).

Алишер Навоийнинг комиллик тариқига бўлган муносабати ана шу нуқтада аён бўлади. Чунки «Мантиқ ут-тайр» билан айни шу воқеалар тасвирида фарқлар яққол кўзга ташланади. Фаридуддин Атторда Шайх Санъон Каъбага етиб келмай, тарсо қизнинг мусулмон бўлганини эшитиб, йўлдан қайтади ва иккаласи ҳам (тарсо қиз – тонгда, Шайх Санъон – тушда) ишқ йўлида (дашту-сахрода) вафот этади, улар дафн этилган жой "дил аҳли зиёратгоҳи бўлди", - дейилади. Дарҳақиқат, "Мантиқ ут-тайр"да Шайхнинг сидқу садоқати ва ишқ йўли улуғланган (17, 45).

Алишер Навоийнинг маърифий-бадий ҳамдлари руҳий-маънавий риёзат босқичлари Ҳақни таниш усулининг асоси эканлигини бадий ифодалашга ҳам қаратилган. Ҳамд ғазалларда ҳар бир маънавий-камолот босқичида солиқнинг Ҳақ сифатларини тобора кўпроқ ва чуқурроқ англаб бориши, Илоҳ маърифатини айнан қайси нуқтагача илғаши яққол тасвирланган.

Солик ва Ҳақ орасидаги муносабатларни босқичма-босқич тасвирлаб бориш, ҳар босқич (Ҳақ маърифатини англаш жараёни)да сулук аҳлининг руҳий-маънавий жиҳатдан юксалиб, Ҳаққа яқинлашиб бориши ва худди шу жараёнда Ҳақнинг унга муносабатини маърифий асослаш, гавдалантириш Алишер Навоий ҳамд ғазаллари мавзу ва гоялар оламининг мундарижасидир.

Камолотга риёзат йўли орқали борилади. Руҳий-маънавий камолот босқичидан ўтиш жараёнида жисмнинг имкониятлари қисқариб, руҳнинг юксалиши учун тўсиқ – ўзлик (жисм, нафс), «менликдан нишон» маҳв бўлади. Натижада инсон Илоҳ ва Ҳаётнинг, яъни ўзининг асл моҳиятини англайди. Бу эса комиллик мезонидир. Худди шундай холис дунёқараш жамият ва одамларда устувор бўлса, худпарастлик, зухдфурушлик, ноҳақ қон тўкиш, турли қарама-қарши гуруҳлар, мазҳаблар ўртасидаги келишмовчилик ўз-ўзидан йўқолади.

Шунинг учун улуғ Навоий ҳамд ғазалларининг қаҳрамонлари оддий мўъминлик даражаси билан чекланиб қолмай, Ҳақ сиру синоатига етишишга бел боғлаган **комил инсон** бўлиш иштиёқида «ўзни мақсуд манзилига бошлаган» толиб, Ҳақнинг улуғ қудрати олдида ўзини хору хас каби ҳис қилиб, «иксири аъзам» – ишқ оловида покланган **ошиқ**, илми илоҳийда барчадан билимдон **ориф**, **фақр**, Ҳақдан ўзга нарсага қизиқмайдиган мажзублик ҳолатидаги **ғаний**дир. Шариат ҳукмларидан, Қуръони карим ва Ҳадиси шариф асосида Оллоҳ ва унинг чексиз сифатларидан хабардорлик, ўзининг моҳиятан шу қудрат соҳиби билан бирлигини пайқаш натижасида оддий ҳукмлар ижрочиси бўлиш билан қаноатланмай, ички руҳий ҳурликка, илми ғайбга эҳтиёж сезган **солик** Алишер Навоий ҳамд ғазалларининг умумий қаҳрамонидир.

Айни мулоҳазаларнинг ўзиёқ айрим хулосаларга келиш имконини беради:

1. Девонда маърифий-бадий ҳамд ғазалларни ҳар ҳарф туркумига кўра биринчи жойлаштириш Шарқ мумтоз адабиётида Алишер Навоий номи билан боғлиқ анъанадир.

2. Шоир асарларининг кириш ҳамдларида Оллоҳнинг буюк қудрати, Унинг яратиклари мўъжизавий мукамаллиги васф этилган

бўлса, ҳамд газалларида эса Ҳақ маърифатини турлича талқин этиш жараёнида келиб чиққан низоларнинг бош сабаблари тазод санъати орқали ифодаланган.

3. Алишер Навоий ҳамд газалларининг умумий қаҳрамони солиқдир.

4. Солиқ ва Ҳақ орасидаги муносабатларни босқичма-босқич тасвирлаб бериш, ҳар босқичда (Ҳақ маърифатини англаш жараёни)да сулуқ аҳлининг руҳий-маънавий жиҳатдан юксалиб, Ҳаққа яқинлашиб бориши ва худди шу жараёнда Ҳақнинг унга муносабатини маърифий асослаш Алишер Навоий ҳамд газаллари мавзу ва ғоялар оламининг мундарижасидир.

5. Шоир ҳамд газалларида Куръон оятларидан фақат 10-11 ўринда айнан фойдаланган.

6. Талмех, иқтибос, тафсир каби илоҳий-ирфоний ифода шакли Алишер Навоий ҳамд газаллари учун фаол ҳодисадир. Абдурахмон Жомий ҳамд газаллари учун етакчи ҳисобланган тазмин санъати улуг Навоий ижодида жуда кам учрайди.

7. Алишер Навоий ҳар бир ҳамд газалида Зотга, сифатга, қуйи даражадаги махлуқотга хос сифатларни, яратикларда қай даражада асмой хуснанинг тажаллий этганлигини ишончли асослар орқали тасвирлайди.

8. Закий илоҳий-ирфоний шоир зотий исми қолган --исмлардан алоҳида ажратади, шунинг учун зотий исм Илоҳ, Рабб, Худо шаклида ҳамд газалларнинг фақат матлаъ ёки мактаида шеър қаҳрамони муножоти, ёлвориши ҳолатида ифодаланади.

9. Алишер Навоий Яратувчига чексиз муҳаббатини, жунун ҳолатидаги ошиқ кўнглининг дарду изтиробларини изҳор қилиш руҳида ёзилган газалларида Ҳаққа «Илоҳо»деб мурожаат қилса, олам аҳли манфаати билан боғлиқ туйғулари баёнида эса Оллоҳнинг «Раб» («Оламларни тарбияловчи») зотий исмини кўллайди.

10. Ҳазрат Навоий ҳамд газалларида Ҳақнинг субутий сифатларига барча мақомдаги шеърларида баъзан қайта-қайта (турли мақсадларда) мурожаат қилади.

III БОБ

"РУХ УЛ-ҚУДС" ҚАСИДАСИНИНГ ҒОЯВИЙ - БАДИИЙ ТАҲЛИЛИ

3.1. "Рух ул-қудс"нинг жанрий хусусиятлари ва бадиияти

Маълумки, қасида шарқ мумтоз поэзиясида асосий ўринни эгаллайди. Қасида дастлаб араб адабиётида вужудга келган ва ўз ривожланиш босқичида турли мактабларга, мазмунга эга бўлган. Муслмон минтака адабиётида Рўдакий, Носир Хусрав, Масъуд Саъд Салмон., Мужириддин Байлақоний, Абу Низом Фалакий Шервоний, Собир Термизий, Дақиқий, Анварий, Хоконий, Санойй, Туфайлий, Унсурий, Фаррухий, Шайх Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий, Саккокий, Лутфий, Сайфи Саройи, Гадоий кабилар қасида жанрини ривожлантириш ва такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Бу жанрнинг пайдо бўлиши, такомиллашуви, ғоявий-бадиий хусусиятлари, формал поэтик томонлари ҳақида бир қанча олимларнинг мақола ва тадқиқотлари мавжуд (9, 155; 13, 22-27; 22, 193; 21, 38; 63, 214; 64, 232; 73, 136; 77, 12; 80, 143; 112, 32-34; 118, 50; 134, 16; 165, 134-135).

Қасида ва қасиданавислар ҳақидаги маълумотларни атрофлича мушоҳада қилиш куйидаги фикр-мулоҳазаларга келиш имконини беради. Бизнингча, қасидачиликни фақатгина мадҳиябозликдан иборат дейиш масалага бир ёқлама қарашдай кўринади. Негаки қасида муаллифнинг оддийгина ҳаяжони, ички кечинмалари, ҳис-туйғуси ифодаланган шеър бўлибгина қолмай, балки унда муайян истеъдод соҳиби, улкан алломанинг зиддиятлардан холи бўлмаган тафаккури, дунёқараши, ҳаёт, инсон, яшашдан мақсад сингари кўламдор мавзулар атрофидаги мулоҳаза муносабати, фалсафий-илохий, ирфоний, ахлоқий, маънавий-таълимий қарашлари у ёки бу даражада акс этади. Масалага янгидан ёндашган ҳар бир тадқиқотчининг юқорида келтирганимиз таснифотга ўз таҳририни киритиши муқаррар.

Бизнингча, кузатганимиз қасидаларни мавзусига кўра куйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Мадҳ мазмунидаги қасидалар куйидагилар: мадҳия (улуғ кишилар ёки уларнинг ишларини мадҳ қилувчи бағишловлар), фахрия

- (шоирнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнидан фахрланиб, ўзини мадҳ этиши), ҳамд (диний-фалсафий мушоҳада йўналишидаги илоҳиёт мадҳи), наът (Муҳаммад пайғамбарга бағишланган диний мазмундаги анъанавий мадҳиялар).
2. Муножот (Оллоҳ ва пайғамбарга бағишлаб ёзилган диний мазмундаги илтижо оҳангидаги қасидалар).
 3. Фалсафий қасидалар (сиёсий-ижтимоий ва фалсафий-тарбиявий йўналишдаги сўфиёна мазмунга эга бўлган қасидалар).
 4. Тавсифий қасидалар мазмунига кўра қуйидагича турларга бўлинади: баҳория (баҳор мавсуми, табиат манзарасининг тавсифи); ҳолия (шоир ўз аҳволининг баёни), ишқия (муҳаббат мазмунида), хамрия (май ҳақида).
 5. Марсия (бирор шахснинг вафоти муносабати билан ёзилган мотам мазмунидаги қасидалар).
 6. Маснуъ қасидалар (Е.Э.Бертельснинг таснифига кўра “искусные” - “санъатланган” қасидалар) (21, 38).
 7. Ҳажвия (танқидий мазмундаги қасидалар).

Қасидага хос бўлган анъанавий унсурларга ҳар бир сўз санъаткорининг ижодий ёндашгани, унга ўзича сайқал бергани шакл-шубҳадан холидир. Мазкур фикр “Ситтаи зарурия” ва унинг муаллифига ҳам тегишлидир. Алишер Навоийнинг шеърӣ асарлари улғ шоирнинг ўз эътирофига кўра, чинакам маънолар хазинасидир. Шоир дурдоналарида мажозий ва илоҳий ишқ, фалсафий ва ижтимоий мазмун, мадҳ ва ўзини Оллоҳнинг мислсиз қудрати олдида факр, нотавон деб билиш каби хилма-хил жилолар доимо қоришиқ ҳолда келади. Шунинг учун шоир асарларига ҳеч қачон бир томонлама қарамаслигимиз, уларни бир нуқтада туриб баҳоламаслигимиз жоиз.

“Ситтаи зарурия” таркибидаги ҳар бир шеър мустақил, айни пайтда яхлит маъно занжирига эга қасидалар туркумидир. “Ситтаи зарурия”да мусулмон минтақа халқлари адабиётида шаклланган қасидачилик анъанасининг барча талаблари ўзининг ижодий тажассумини топган. Шунинг назарда тутиб, туркум таркибидаги ҳар бир қасида алоҳида-алоҳида илмий тадқиқот манбаи сифатида ўрганилмоқда.

"Қасидаи "Рух ул-қудси" тавҳиди Бори таоло" асарида илоҳий эҳид моҳияти тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд таълимоти асосида қин этилган. Ҳазрат Навоийнинг ўзи ҳам буни "Муҳокамат ул-ғатайн" асарида қайд этган: "Бу олти қасида ҳамд ва наът ва сано вьизатдур ва аҳли тасаввуф ва ҳақиқат тили била маърифат" (91, 31).

"Рух ул-қудс" – "Ситгаи зарурия" туркумидаги биринчи қасида либ, 132 байтдан иборат. Қасиданинг тўлиқ номи "Қасидаи "Рух ул-дс"и тавҳиди Бори таоло" ("Бори таоло тавҳиди ҳақида "Рух ул-дс" қасидаси")дир ва Оллоҳ таоло тавҳидининг маърифий-бадий эврига бағишланган. Бунда Навоийнинг олам ва одам ҳақидаги шунчалари муайян бир тизим асосида ифодаланган.

Улуғ шоир қасидалар туркуми таркибидаги ҳар бир қасида ҳақида ҳам, аниқ маълумот бериб, «Рух ул-қудс»ни шундай таърифлайди: Ёна «Рух ул-қудс» қасидасини баланд овоза қилибменки, қудсийлар ҳин андин тоза қилибмен ва матлаи бу дурурким, байт:

Зихй ба хомаи кудрат мусаввири ашьё,

Ҳазор накши ажаб ҳар замон аз ў пайдо» (91, 32).

Бу дунё уста наққоши бўлган Оллоҳ қалами остида пайдо бўлган сойиб манзара каби ифодаланар экан, ўзига хос шеърий иборада бир моддий оламни муҳаббат манбаига айлантиришга ҳаракат қилади. Тасвир бир-бирига ўхшамайдиган минг хил ранг билан товланиб ради. Зукко муаллиф ана шундай ранг (нақш)ларнинг бири инсон, биат, фазо, осмон тузилиши эканлигини қасиданинг асосий қисмида либ, такомиллаштириб боради. Бу нақшлар касрат олами - Ваҳдат амининг беҳисоб суратларидир.

Қасиданинг тузилишини шартли равишда қуйидагича тасниф олиш мумкин:

1-9-байтлар – қасиданинг насиб қисми;

10-116-байтлар – қасиданинг мадҳ қисми;

Мазкур қисмнинг ўзини яна бўлакчаларга бўлиб ўрганиш мумкин.

116-132-байтлар – матлабни ўз ичига олувчи хулоса қисми.

Қасиданинг насиб қисмида Илоҳий қудратга умумий таъриф ерилиб, заррадан коинотгача жами олам ишлари муайян қонуният сосида Мутлақ Рух томонидан бошқарилиши мадҳ этилган.

Қасиданинг бу қисмидаги тантанали мадҳ, юксак даражадаги сўтаринкилик, оҳангдаги товушларнинг қайтариғи шоирнинг ифодаламоқчи бўлган фикрини янада кучайтиради, шеър сатрларининг ўткирлик ва таъсирчанлигини оширади. Масалан: “бе рақами ў”, “бе сабаби ў” каби дастлабки оҳангдош товушларнинг тез-тез қайтарилиб гуриши илоҳий ишқ дарди ҳолати ва ҳис-туйғуларининг тугёнини орттиради ва хитобга айланиб кетади. Илоҳ ва унинг қудратини тасвирлаш учун шоир талай бадий санъатларга, биринчи галда муболага ва ташбеҳ кўринишларига тез-тез мурожаат қилади.

Чи хомаест, ки дар коргоҳи “кунфая кун”,

Нагашта бе рақами ў зи қатра то дарёё.

Чи қудратест, ки дар боргоҳи чархи баланд,

Нагашта бе сабаби ў зи зарра то байзо.

Ажаб қаламдирки, бутун борлиқ дўконида катрадан дарёгача Унинг ҳукми билан пайдо бўлгандир. Ажаб қудратдирки, юксак чарх қасрида қуёшдан энг кичик заррагача ўша мўъжиза туфайли пайдо бўлгандир. Равшан, мулки борлиқнинг бунёдкори ва бошқарувчиси Мутлақ Рухдир.

Бу албатта, Навоий табиатига хос бўлган жўшқинлик, хассослик хусусиятига жуда мос тушади. Бундай ҳайрат-ҳаяжон ҳолати фақат тўққиз байтли насиб қисмидан нарига ўтмайди ва улуг шоир қасидачиликка умумий талабларига бўйсунушга интилади. Қасиданинг кейинги қисми эса ҳиссиётли тасвирга беҳад эрк беришни кўтармайди. Улуг Навоий ижодиётига хос бетакрор хусусиятлар худди ана шу ўринда ҳам яққол кўринади. Кўпгина мутасаввифлар Ҳақ ва Инсон муносабатини ёритиш жараёнида Инсон (махлук)ни Холик даражасида мадҳ этиб, ҳатто “Инсон – Ҳақ” деган хулосани жўшқин ҳиссиёт оғушида айтганлиги учун даҳшатли фожиаларга дучор бўлишган. Алишер Навоий эса инсоннинг яратилиши ҳақидаги қисмда (асосий) тафаккур чиғириги орқали аста-секинлик билан Куръоний оятларга таяниб, ҳаётий кузатишлари жараёнидаги Инсон хилқатини улуглаш билан боғлиқ ҳиссиётларини сингдириб юборади.

Қасиданинг асосий қисмида Навоийнинг дунёқараши маълум бир фалсафий тизим сифатида аксини топади. Шеърнинг мисралари асосий

қисми аввалги (кириш) билан чамбарчас боғлангандир. Киришда ихчам қулоса сифатида берилган фикр бу қисмда кенгайтирилади.

«Рух ул-қудс»нинг асосий қисмини яна қуйидаги бўлақчаларга бўлиб ўрганиш мумкин.

10-25-байтлар – Олам, Одам ва унинг яратилиши, мўъжизавий мукамаллиги ҳақида;

26-76-байтлар – тўрт фасл таърифи;

77-93-байтлар – тўққиз фалак, собиту сайёралар хусусида;

94-106-байтлар – ўн икки бурж таърифи;

107-108-байтлар – Арш, Курси, малоикалар ҳақида;

109-116-байтлар – Меърож воқеаси талқини.

10-25-байтларда Одамнинг яратилиши ва инсон ҳилқати ҳақида сўз боради. Инсон баданининг тузилиши, унинг ички ва ташқи аъзолари вазифаси, мўъжизавий мукамаллиги, ҳар бир аъзо-асаб, қон айланиши, юрак, ҳиссий аъзоларнинг барчаси Оллоҳ қудрати мўъжизаси сифатида тараннум этилади. Инсоннинг энг улуғ зот қилиб яратилгани, танасининг таркиби, оламнинг тўрт фаслдан (бахор, ёз, куз, қиш) иборатлиги, бу фаслларнинг олтин занжир каби бир-бирига уланиб кетавериши жуда жонли бадий лавҳаларда ифодаланган. Булардан кейин тўққиз қават осмон, ўн икки бурж, етти сайёра ва улар ҳақидаги қадимий тасаввурлар хусусида фикр баён этилади. "Алишер Навоий инсонни ҳам алоҳида оламга ажратиб" унинг тузилишини бирма-бир тасвирлайди. Қирқ бешдан ортиқ байтда одам жисми (тўрт унсур, тўрт хилт) ва олам тузилиши (тўрт фасл) орасидаги яқинлик, инсоннинг яратилиши, ички ва ташқи аъзолари вазифаси ва мўъжизавий мукамаллиги, уни олий мавжудот даражасига кўтарган («маърифат илмидан баҳраманд» - «ажуба») ақл ва кўнгил ҳақида сўз боради.

Шарқ мумтоз адабиётида йил фаслларини инсон умрига қиёслаб тасвирлаш анъанавий ижодий услубдир. Алишер Навоий айнан шу анъана ичида инсон руҳиятининг нозик қирраларини (ботиний ҳоллар орқали) йил фаслларидаги ўхшаш жиҳатлар билан муқояса қилган ҳолда, янада теранроқ тасвирлаш йўлидан боради. Беҳисоб суратлар, дарахтлар, гуллар ва жамики мавжудотнинг боқий эмаслигини

ёкидлар экан, инсондаги ҳол тараққиётини фаслларнинг алмашилиб риши орқали қиёсий тасвирлашни маъқул кўради. Баҳор Ҳакданлик) толиб қалбида мужда етиши; Ёз ошиқнинг ўтли охи; куз “дунёнинг ҳар бир мевалари таъмини фарқлайдиган” ориф; киш Ҳакданга барча нарсаларга “совуқ”лик билан қараб, нафс эҳтиёжларидан тамом қутулган фақрга хос ҳол тараққиёти билан боғлиқ ўхшаш хатлар ўзининг нафис бадий тасвирини топади. Аслини олганда, уг шоирнинг бундай ҳаракати диққатга сазовордир. Чунки олампоён кўрингани билан унда беҳисоб ҳеч нарса йўқ. Иккинчидан, (ам ҳам мавжудотнинг кичик бир заррачасидир. У ҳайвонот, наботот, гуман, мулки борлик билан алоқадорликда яшашга эҳтиёжманд исобланади. Ана шундай ноёб ҳаётбахш гоё улуг шоирнинг барча ғарларини, жумладан, “Рух ул-қудс” қасидасини ҳам безаб туради.

Фиканд оташи айёми сайф дар олам,
 Чу барки оҳ зи анфоси ошиқи шайдо. . .
 Расондй аз ақибаш тохту този сарсари дай,
 Ки рафт як-як аз ин хуллаҳо ба боди фано.
 Шито, чунон, ки дар у мирад оташ аз шиддат,
 Чи мумкин аҳли жаҳонро бувад нишони бақо.
 Чунончи силсила бастй ба ҳалқу гардани давр
 Ҳаме ба давру тасалсул кашид ин ажзо (94, 12-13).

Ёз мавсумининг оташи оловга шундай тушдики, у шайдо шиқларнинг чақин мисол нафасини эслатарди. Ҳазон ортидан ишнинг шиддатли талон-тарожини етказдинги, гулли матони слатувчи ўша япроқларни бирин-кетин фано шамоли олиб кетди.

Очлик ҳолати шу даражага етдики, унинг шиддатидан (қишнинг уронли совуқ ва шамолидан) олов ҳам сўнади. Бундай манзаралар олдида жаҳон аҳлида бақога умид бўлиши мумкин-ми?

Даврнинг бўғизу бўйнига шундай занжир боғладинги, бўлак-бўлак барча нарсаларни давр ипига ўша узлуксиз ҳалқалардай (маҳкам) боғлаб қўйди. Кўринадики, табиат тасвири билан инсон руҳий олами ғртасида мустаҳкам уйғунлик мавжуддир.

Бу бўлак-бўлак ажзо бир-бирига уланиб кетаверади. Табиатдаги ҳар бир ўзгариш инсон руҳиятига таъсир қилади. Чунки инсон табиат

да яшайди. Шоирнинг бундай теран фалсафий мулоҳазалари лар тасвиридан тўққиз фалак таърифи қисмига ўтиш жараёнида а яққолроқ кўзга ташланади.

Маълумки, руҳий-маънавий камолот босқичидаги ҳар бир ирнинг руҳий тараққиёти ўз навбатида яна тоза даражаларга нади.

Шоир бунда пайгамбарларнинг самодаги мақомларига ишора ди ва ҳар бир фалакнинг жойлашувини, сайёрасини қадимги умий тасаввурлар орқали гўзал бадий талқин этади:

Ба хужраи дуом андар қаламзани чобук,

Нишодӣ омада бар сар ба имлою иншо.

Мулоиме, ки барояд ба ранг ҳар ки расад,

Ба сони об, ки зоҳир шавад ба лавни ино (94, 18).

Иккинчи хужра ичида чакқон қалам урувчи (котиб)ни издингки, у келиб имлою иншонинг бошида турмоқда. Муносиб ҳар ки ранг учун чикса (иккинчи осмонга), мақсадига етади ва унинг а сув ўрнида хумча тўла бўёқ зоҳир бўлади. Иккинчи фалак раси Уторуд матнда “қаламзани чобук” (“чакқон қалам урувчи”) аталган. Бунда Уторуд мифологик қарашларга кўра, ёзувчи ва ирлар ҳомийси, фалак котиби, шоирлар пири эканлиги назарда лади.

Маълумки, кўпгина илоҳий-ирфоний адабиётларда иккинчи фалак а ва Яҳё алайҳиссаломнинг макони сифатида эътироф этилади. Улуг ир мисрадаги “лавни ино” (“ранг тўла хумча”) ибораси орқали Исо аҳиссалом ҳаётига дахлдор мўъжизага – “Исо хуми”га ишора ган. Илоҳий манбалар шаҳодатига биноан, Исо алайҳиссаломнинг мўъжизаси бор эди: агар у рангли либосни хумга солса, оқ-қора инишда бўлиб чиқарди. Иборанинг мажозий маъноси теран иятга асосланган. “Исонинг хуми” – Комил инсон қалби. Комил он қалбига кирган ҳар бир нарса эса пок ва бегубор бўлиб чиқади. ининг ҳар хил рангдаги хуми касрат – хилма-хиллик оламига эрадир. Буюк шоир фақат Комил инсонгина касрат ваҳдатининг ури эканлигини англаб, унинг ҳикмати, сиру синоати тубига ета шини таъкидлаган.

Алишер Навоий тўққиз фалак тасвиридан сўнг ўн икки буржни ҳам худди юқоридаги сингари Ҳақ илми акс этган Мутлақ Вужуднинг бир қисми сифатида тилга олади. Куёшнинг осмон куббасидаги йўлида жойлашган юлдузлар туркуми буржлардир. Улар ўн иккита юлдуз туркумидан ташкил топиб, қуйидагича номланади: Ҳамал, Савр, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жадй, Далв, Хут - яъни булар ҳижрий-шамсий тақвимининг ой номларидир. Шоир уларнинг шакллари, самодаги жойлашуви, йил фаслларининг алмашинувидаги иштироки, мифологик хусусиятлари ҳамда улар билан боғлиқ табиий ҳодисаларни қаламга олади.

Буржлар ҳақида Куръони каримда: “Хуваллазий жаъалаш-шамса зиёна вал камара нуран ва қаддараху манозила литаъламу ададас синийна вал ҳисоб. Мо халақаллоху золика илло бил ҳақ, Юфассилул оети лиқавмин яъламун”, - дейлади Юнус сурасининг 5-оятда (141, 208). Шоир ҳам уларнинг ҳар бирида Оллоҳнинг бир ҳикмати акс этганлигини буржлар шаклини изоҳлаш орқали бадиий гавдалантириб беради.

Зи баҳри он ки ҳаме каҳравист шеваи чарх,

Чу чарх ругбаи харчанг сохти воло.

Чархнинг ҳамма қилмишлари кажравликдан иборат бўлгани учун фалакда қискичбақа (буржлардан тўртинчиси) мақомини баланд ясадинг. Ҳаётда, инсон тақдирида ҳам шундай ҳодиса кузатилади, турмушда кажрав инсонлар қўлининг баланд келиши мумкин. . .

Мазкур қисмда ташхис санъати воситасида ажойиб лавҳалар чизилади ва буржларнинг ўзига хос ноёб хусусиятларини тасвирлаш билан қасиданинг бадиий қиммати янада ошади.

Агар дунёдаги ҳар бир нарсанинг моҳиятини ташкил этувчи Оллоҳнинг ягоналигини назарда тутсак, илоҳий моҳиятдан иборат бўлган бугун оламнинг туб мазмуни унинг бирлигида ва бугунлигида экан. Бундай ўзаро боғлиқлик ва уйғунликни қуйидаги мисраларда кўриш мумкин.

Либоси барг чу ашжори боғро пўшид,

Шуд аз намоиши ҳар як чу гунбади мино.

Шамол чун ба таҳаррук фикандашон омад,

Ва чашми ақл намудор сайру даври само.

Таюр ҳар як аз он чархро чу анжум шуд,

Зи шох бар шох оянда бурҷ-бурҷосо (94, 20).

Барғлар либоси боғ дарахтлари устани ёпди, ҳар бирининг ланишида феруза осмон (қубба) шакли намоён бўлди. Шамол ҷай кучли ҳаракатга тушиб келдики, Еру осмонда вужудга келган ғарани ақл кўзи билан тасаввур қилиш қийин эди. Бундай аришлар ҳар бир дарахтдан юлдузга қадар юз бердики, дарахтларининг силканиши юлдузларнинг бурждан-бурҷга кўчишини атарди. Кўринадики, мисраларда кўм-кўк япроқ билан қопланган ариги яланғоч дарахтларнинг ҳар бири бир осмон кенглигига, унинг клари эса бурҷларга, бу шох-бурҷлардаги мевалар “собит” – яъни гун юлдузларга, шохдан-шохга сакраб юривчи қушлар эса “суҳо” – макатидаги юлдузларга ўхшатилади.

Шоир табиат билан осмон жисмлари ҳақидаги тушунчани шу эда боғлаб кўрсатган. Осмон ва ундаги жисмлар бутун оламнинг ро боғланишидаги яна бир занжирни ташкил этишини, бу жирларнинг ҳар бир халқаси ўзига хос, маълум ўринга эга экани ва та аҳамияти борлигини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Борликдаги барча нарсалар бир-бири билан чамбарчас эқадорликда ҳаракат қилади. Демак, олам маълум қонуният асосида қудга келган ва ўша низом асосида “Биз осмонлар ва ерни ҳамда арнинг ўртасидаги нарсаларни фақат Ҳақ қонун-қоида билан атдик” (142, 229). Оламнинг “ҳақ қонун билан” бунёд этилиши даги мукамалликка сабаб бўлган. Самода улкан уммонлару даштлар, гларни бағрига олган Ермиздан бир неча баробар катта бўлган йёралар муаллақ туради ва Яратувчининг амри билан доимо ракатда бўлади. Мазкур фикримизни “Ёсин” сурасининг 40-оятини план тасдиқлай оламиз: «Лаш-шамсу янбағий лаҳа ан тудриқал-қамара лал-лайлу сабиқул наҳар. Ва куллун фи фалакин ясбахун» (141, 12).

Алишер Навоий Қуёш, самодаги барча сайёралар ва бошқа осмон жисмларининг маълум йўналиш асосида фазода муаллақ ҳолда доимий ракатдалигини тасвирлаш орқали Ҳақнинг мўъжизавий қудратининг

ислсиз, беқиёс эканлигини мадҳ этади. Қасида сатрларида Оллоҳнинг барча яратиклари, ҳатто Арш, Курси, малоикалар ҳам унинг хизматида, ўржларнинг кўпчилиги ҳам ўзига тезроқ Оллоҳнинг расули қинлашишини исташи маҳорат билан улуғланади. Зикри ўтган авҳалардан кейин улуг шоир Меърож воқеаси тасвирига ўтади ва ислом динининг инсонпарварлик моҳияти тасвирига алоҳида урғу беради, Муҳаммад пайгамбарга “шариати фарро” (“ёркин исломий парият”)ни “равшан қилган” Оллоҳга беҳад ҳамду сано айтилади.

Шоир ўз даврининг сидқиқил мусулмони сифатида Оллоҳдан иёмат кунда гуноҳларини махфират қилишини сўраб, қасиданинг ўнги – хотима қисмини (худди насиб қисмидаги сингари) диний назмундаги анъанавий ҳамд, муножот билан тутатади. Маълумки, XV ср ижтимоий сиёсий шароитида яшаган Навоийнинг тасаввуфий даражаси диний тушунчалар (аслида дин ирфон учун бегона эмас) билан боғлиқдир. У ўз даврининг энг пешқадам илоҳий-ирфоний рбоби сифатида илғор тасаввуфий қарашларни қанчалик кадрласа, омил мусулмон бўлгани учун шариат қонун-қоидаларини ҳам сўзсиз до этарди. Шунинг учун ҳам «Ситтаи зарурия»нинг биринчи қасидаси илғор исломий-ирфоний ғоялар талқинидан иборатдир.

3.2. Алишер Навоийнинг "Рух ул-қудс" қасидаси ва ҳамд

ғазалларида Комил инсон мадҳи

Инсонни ўрганиш ва поклаш, нуқсонлардан холи ҳолда тасаввур гиш, унинг маънавий камолотини ўйлаш улуг мутафаккир Алишер Навоийнинг олий орзуси эди. Улуг шоир чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий файздан баҳрамандликда кўради. Қуръони Каримда бир неча ўринда инсон Худонинг ердаги халифаси, у энг сукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таърифланади. Шоир инсоннинг ана шу улуг шарафга чинакамига муносиб бўлишини истайди.

Ҳазрат Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини таъминловчи сиёсий омиллардан бири ҳам унинг ислом маънавий хазинасидан, тасаввуф илмидан баҳраманд бўлиб Комил инсон ҳақидаги ширин орзуларни улуғлашидадир.

Улуғ Навоий ҳар бир асарида (достондан фардгача) Комилонни улуғлади. Шоир йирик ҳажмли асарлари таркибидаги дларида инсонни бошқа мавжудотлардан улуғ қилиб яратгани учун ҳаққа беҳад мадҳ айтади. Ҳамд газалларида эса ("Ҳақ-Инсон" юсабатлари) Ҳаққа етишнинг маънавий-руҳий изтироблари хусусида ан мушоҳада юритади.

Илоҳшунослик ва инсоншуносликка оид асл ҳикматлар силсиласи : этган "Қасидаи "Рух ул-қудс"и тавҳиди Бори таоло" асарида ҳам сон Рухи Муғлақ нишонлари энг кўп акс этган хилқат сифатида арифланади. Тавҳиднинг моҳияти инсон ва унинг ҳақиқати билан аҳланади. Чунки инсон бўлмаганда илоҳиёт ҳақида гапиришга ҳожат м қолмасди. Инсон руҳини ва унинг хусусиятларини ўрганиш улуғ ир тасавурида, бу аслида илоҳиётни ўрганишдир.

Буюк маънавий арбоб инсоннинг биологик тузилиши устида тафсил тўхталар экан, унинг тўрт унсур (аносири арбаа) дан (тупрок-руклик, олов – иссиқлик, сув – совуқлик, ҳаво – намлик) иборат танлигини бирма-бир бадиий тасвирини беради.

Чу аз заминаш бардошти ба сад эъзоз,

Ба мартаба гузарондй зи торуми хазро (94, 7).

Юз эъзоз эҳтиром ила уни (тупрокни) ердан кўтардинг ва артабасини кўк гумбазидан ҳам юқори қилдинг.

Байтдаги ихчам талқиндан кўриниб турибдики, Ҳақ бутун орликдан Инсонни алоҳида эъзоз ила ажратади. Бу ажратиш эса бир еча асосни ўзида бирлаштиради. Улуғ шоир қасида мисраларидаги назкур асосларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида тўхталади. Ҳорликдаги нарсаларнинг ҳар бири у ёки бу унсур (тупрок, сув, ҳаво, ғ)дан яралган бўлса, инсонда турли, бир-бирига қарама-қарши унсурлар муттаҳиддир ва улар инсон табиатининг мураккаблигини белгилайди. Алишер Навоий "Наводир уш-шабоб" девонидаги 5-газалида ўша ҳақиқатни қуйидагича тасвирлайди:

Сарсаройи ҳар қуюн қилғай бадан туфроғининг

Жузв-жузвин бир-бир ушбу гунбади гардон аро (82, 5).

Инсон танаси ва табиатининг тўрт унсурдан иборат эканлиги – тананинг қизил (қон), сариқ (ўт), ҳўл (сув) ва қурук (тупрок)дан,

биатининг оташий (флегматик), хокий (сангвиник), обий (еланхолик), бодий (холерик) каби таркибий қисмлардан яралганлиги тарқ мумтоз адабиётида ҳам, қадимги Юнону Хинд фалсафасида ҳам энг тарқалган ҳақиқатдир. Шунинг учун инсонга ҳам моддий, ҳам эрки ва ташқи жиҳатдан эидиятлар бирлиги сифатида қаралади. Инсон борликдаги бошқа мавжудотлардан ўзининг эидиятлилиги билан ажралиб туради:

Чаҳор эидро карди ба якдигар таркиб,
Ки хоку оташ буд, онгах об буду ҳаво (94, 8).

Исломиий-ирфоний тасаввурга кўра, инсон икки асос – жисм ва руҳдан, инсон жисми эса тўрт унсур - сув, олов, ҳаво, тупрокдан иборат. Инсон ўз руҳи билан фаришталарга, жисми билан эса табиатга, эрки ҳайвонларга бориб тақалади. Булар ҳақида Қуръони Каримнинг бир қанча оятларида хабар берилган. "Ва-ссафат" сураси 11-ояти ("Биз инсонларнинг асли-аввали бўлмиш Одам алайҳиссаломни ёпишқоқ бир ойдан яратгандирмиз").

Инсон ҳайвон билан фаришта ўртасидаги махлук. Табиат билан инсон ўшандай боғлиқлик унинг қаттиқлигини, дағаллигини келтириб чиқаради. Руҳ эса инсонни маънавий камолотга етаклайди. Чунки руҳ эрки оламнинг "мулки", у инсонга латиф бир қувват бағишлайди.

Ба хоки жисмаш борони раҳмат афшондӣ,
К-аз он мулоимат овард тинаташ пайдо (94, 7).

Тупрокдан яралган жисми устига раҳмат ёмғирини ёғдирдинг, ўшандан унинг феъл-атворида мулоимлик пайдо бўлди. Бирок, инсон табиати тўла покланмади. . .

Қуръони Каримнинг "Ал-Исро" сураси 85-оятида ўқиймиз: "Ва яъсалунака анирруҳ кулир руҳу мин амри роб". Руҳ илоҳий маърифат, ҳикмату дониш билан озикланади. Шунинг учун руҳоний ҳаёт завқидан баҳраманд бўлган улуг инсонлар холис, беғараз, некбин, мулоим, меҳрибон, шафқатли, ҳимматли бўлади. Демак, инсоннинг моҳияти ҳам шу Руҳдир. Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий "Кимйеи саодат" асарида руҳни шундай таърифлайди: "Руҳ одам вужудининг аслидурким, ҳама қилип ва бадан анинг тобеъидур. Вақтики руҳ бўлмаса тан

мурдордурки, анинг ҳеч эътибори йўқдир. Бадан маркаб ва сувор рухдир" (144, 9).

Инсонни бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи яна бир ноёб фазилат Ҳақнинг унга илму ирфонни тақдир қилганлигидир. Оллоҳ инсон қалбини илму ирфон хазинаси қилиб, шу ирфонда ўзини яширган: Қасидада инсонни мумтоз этадиган энг юксак мўъжиза – ақли кулл ва кўнгил алоҳида таъкидлаб таърифланади. Шоир ташбеҳ-тамсил санъати воситасида гўзал манзара яратади:

Дар ў нишониди дилро ба тахти султони,
Ки шуд ба расми салотин хидеви мулкоро.
Хирад вазорати он шоҳро муайян шуд,
Гадои шоҳону вазирон, камина банда туро (94, 9).

Унда (бадан шаҳрида) подшоҳлик тахтида юракни ўтқиздинг. Шундан у (юрак) султонлик расмида мулку мамлакатнинг соҳиби бўлди. У шоҳнинг вазирлигига донишмандлик (ақл) муайян бўлди. Аслида гадо-ю шоҳу вазирларнинг барчаси Сенинг камтарин бандаларингдир. Шоир мазкур фикрларини Қуръоний оятлар мазмуни билан асослайди.

Зи илми маърифаташ чунки баҳравар карди,
Малоикаш ба сужуд омадан абдосо (94, 9).

Малоикалар Оллоҳ азза ва жалланинг фармони қошида ожиз қолгач, Одам алайҳиссалом уларга мавжудот ҳақиқатини баён этади. Тупроқдан яралган ҳазрати Одам алайҳиссаломнинг илму маърифати файзидан етти қават осмон ҳам мунаввар бўлади. Ана шу илму маърифат туфайли ҳазрати Одамга малоикалар қуллардай саждага келадилар. Чунки Инсонда завқ-руҳий камолот каби нури ҳикмат акс этган нодир хислат мавжуд. У Илоҳ маърифатини завқу шавқ билан хис этиш жараёнида руҳий юксакликда фариштадан ҳам ўзиб, маънан Ҳақнинг Ўзига етиши мумкин.

Эй, нечуким, дурни махфий асрабон уммон аро,
Гавҳари ишқини пинҳон асраған инсон аро?!
Чунки инсонни бу гавҳар бирла айлаб бахраманд,
Сарфароз айлаб малойик хайли бирла жон аро (84, 3).

Холиқи Аъзам ўз хуснини томоша қилиш учун Ўзига кўзгу—моддий оламни яратди. Олам эса инсон туфайли бунёд қилинган. Бу ҳақда: "Лав лака лимо халақту л-афлок" (Агар сен бўлмасанг, осмон-фалакларни яратмаган бўлар эдим), деган ҳадис ҳам бор. Моддий оламнинг жавҳари— Инсон қалби, унинг кўнгил. Инсонни яратишдан мақсад ҳам кўнгилнинг қудратини намойиш этиш эди. Чунки кўнгил — Ҳақ назаргоҳи. Инсон учун, унинг бахту истиқболи, фаровонлиги учун қайгурган улуғ шоир ҳам кўнгил сўзини такрор-такрор зикр этишни севади.

Ғарқи муҳити ишқинг эди жон ила кўнгил,

Ул дамки, руҳ эмас эди тан бирла ошно (84, 2).

Улуғ шоир нуқтаи назарича, кўнгил — Оллоҳнинг ҳикмати, нури акс этган энг қутлуғ, юксак, покдомон манзилдир.

Имом Ғаззолий дил ҳақиқатини "Подшоҳ дилни ва анинг сифатларини танимоқ ҳазрати Ҳақ субҳонаҳу ва таолони танимоқнинг калидидур... Саодат ва шақоват асли анинг (дилнинг) сифатидур ва бадан ҳамма аҳволда анинг тобеъидур",— дея таърифлайди (3, 172). Шунинг учун моҳиятни англашга фақат қалб қодир. Теран тасаввур, ҳиссий-важдий тафаккур орқали кўнгилнинг сирли ажойиботлари қудратидан баҳраманд бўлиш, руҳ кучи ёрдамида юракка аталган султонлик—хурлик тахтини эгаллаш мумкин. Хурликка эришган кўнгил Оллоҳнинг чин ошиғидир. Ошиқ юрак эса Илоҳ ва инсон сиру синоатидан хабардор, кучли ва нурли ҳисларга бой бўлади.

Кўнгил — Оллоҳ яширинган тилсимот. Тилсимот қонунияти сирларини — буюк Тангри маърифатини улуғ мутафаккир ўз ҳаётий кузатишлари асосида навоиёна хассослик билан бадий талқин этади.

Кўнгил - Оллоҳ илми ва ишқининг хазинаси, унинг эгаси инсон шунинг учун ҳам олам меҳвари, олий мавжудотдир. Шул боис ҳазрат Навоий Каъба деб кўнгилни тан олган ва унга сиғинган:

Каъбаки оламнинг ўлиб қибласи,

Қадри йўқ андоқки, кўнгил Каъбаси.

Ийҳом санъатининг гўзал намунаси ифодаланган куйидаги байтда эса улуғ шоир Акли кулл қудратига ишора қилади.

Хавоси зоҳирияш низ чун, ки карди рост,
Зи нури ақл ба кохи димоғ тофт зиё (94, 8).

Тасаввуфий қарашларга кўра, Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратган ва унинг шаклу шамойилини Комил Инсон қиёфасида зуҳур этган. Улуғ шоир ҳамд газалларида ҳам бир неча ўринда Ақли кулл масаласига дахл қилади:

Гаҳики фикрати зотингни ақли кулл айлаб,
Бурунги жомда ҳайрат ани қилиб беҳуш (83, 242).

Илоҳий-ирфоний манбаларга биноан, икки навъ ақл мавжуд. Бири Ақли кулл. Бу – Раббоний нур. Унинг таъсири билан бутун мавжудот ва жисмлар олами бошқарилади. Иккинчиси – (инсоний ақл) ақли жузь. У Ақли куллнинг бир заррасидан ҳосил бўлади. Ақл Ҳақ таоло томонидан фақат инсонга берилган буюк бир неъматдир. Ақли кулл ҳам руҳоний, ҳам жисмоний оламга хизмат қилади. Руҳоният шоири Жалолоддин Румий Ақли куллнинг салоҳиятини шундай таърифлайди:

Ақл пинҳонасту зоҳир оламе
Суврати мо мавж ё аз вай наме (101, 338).

Инсоннинг зоҳиру ботинида Илоҳ ва олам, азалийлик ва фонийлик каби ҳодисалар акс этган, унинг суврату сийратида борлик ва йўқлик мужассамдир.

Ақли жузь гайб олами сиру синоатини англашга қодир эмас. Шунинг учун у улуғ шоир сатрларида "амо", "хуффош" каби сифатлашлар билан тасвирланади:

Зи Аршу Курсию лавҳу қалам ажуба баса,
Падид кардию бар ақл ан он назора амо (94, 23).

Аршу Курсию лавҳу қаламдан кўп ажойиботлар равшан қилдингки, ундан баҳра олишда ақлнинг кўзи кўрдир.

"Рух ул-қудс" ва ҳамд газалларнинг ифода тасвирига кўра ўхшаш байтлари муқояса қилинганда аён бўлдики, "Ғаройиб ус-сиғар"нинг 41, 132, 242, 575; "Наводир уш-шабоб"нинг 5, 114, 132, 322, 393; "Бадоеъ ул-васат"нинг 3, 242-газалларида ақли жузь илоҳий моҳиятдан беҳабар тимсол сифатида тасвирланган:

Хирад гар аъмо эса кунҳи зотинг ичра не тонг,

Куёшни кўрмаса хуффош бордурур маъзур (82, 132).

Ибн Арабий инсонни "борлиқнинг йиғиндиси", – дейди. Алишер Навоий ҳам одамда – олами Суғрода олами Кубродаги барча хусусиятлар мавжудлиги, у оламларни ўз ичига сиғдирувчи буюк бир хилқат эканлигини эътироф этади:

Фариб кишваре орошти зи шаҳри бадан,

Ки мулк то малакут он чи ҳаст ҳаст он жо (94, 8).

Худди шундай тасвири "Наводир уш-шабоб"нинг 364-газалида ўқиймиз:

Бўлуб сифатингга мазҳар жамиъ махлуқот,

Алар муфассалу инсонни айладинг мужмал (82, 364).

Оллоҳ таоло аввал жабарут, кейин малакут, кейин мулк оламини, кейин инсон бадани оламини яратган (10:9). Кўнгил (руҳ) шу оламларни сайр этиб, инсонга нузул этади ва яна шу оламлар бўйлаб кўтарилади. Бу руҳ тараққиёти даражалари билан белгиланади. Бу доира олами Куброни Суғро олами - инсон билан боғлайди. Олами Суғро - инсонда олами Кубродаги жами хусусиятлар мавжуд.

Эй жамолинг жилваси миръот инсу жон аро,

Лек ўлуб ул жилва комил мазҳари инсон аро (83, 4).

Инсон – Худонинг ердаги халифаси, унинг илму каромати, сир-асрори, қудрати ва ҳикмати акс этган мўъжиза. Фалаклар унинг нафаси билан айланади, жамики мулку малакут ундан таълим олади.

"Етти торами аъло", "тўққиз сипеҳри муалло", Арш, Курси, жамики мавжудот унинг учун, у туфайли яратилган:

Сабаб муҳаббати ўю зуҳури сунъат буд,

Ки халқи мохалақуллоҳ сохтй ифшо (94, 24).

Сабаби – унга (Муҳаммад пайғамбарга) бўлган (Сенинг юксак муҳаббатинг яратилишининг зуҳури эдики, халқ этилган нарсаларни у туфайли ошкор қилдинг.

Олам – ишқ маҳсули. Мазкур байтларда ваҳдат ул-вужуд таълимотининг асосий масаласи Илоҳнинг инсонга, инсоннинг Илоҳга муҳаббати тасвир этилган:

Зухури хуснунг учун айлабон мазохирни,
 Бу кўзгуларда ани жилвагар қилиб амдо.
 Чу жилва айлади ул хусн истабон ошиқ,
 Салойи ишқин этиб офариниш ичра нидо (82, 1).

Хайрат, ҳиссий тасаввур ва руҳ кучи билан яратилган Алишер Навоийнинг «Руҳ ул-қудс» қасидаси ва ҳамд газалларида Инсон ва Коинот, инсон ва мавжудот, Инсон ва Илоҳнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги, Инсон руҳининг улуг оламлар бўйлаб сайр этиб, Илоҳ томон кўтарилиши (уруж), инсонийлик даражалари, руҳ тараққиёти даражалари - пок руҳ (руҳ ул-қудс) билан белгиланиши, мавжудотнинг хулосаси ва қаймоғи Комил Инсон инсониятни бошқарадиган Буюк руҳ эканлиги каби исломий-ирфоний, фалсафий ғоялар талқин этилган.

3.3. "Руҳ ул-қудс"да қофия, вазн, таъхис

Мумтоз шеърятда қофия бадийятнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Қофия шеърдаги сўзларнинг тартиб-тизимини бир меъёрга солиб турувчи воситадир. Адабиётшунос Анвар Ҳожиаҳмедов таъкидлаганидек, ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган (162, 195).

Қасида ёзишнинг қийинчилиги бу жанрнинг қатъий қофиялаш талаби ҳамдир. "Руҳ ул-қудс" қасидаси ана шу юксак талабга тўлиқ жавоб бера олади. Яъни ундаги 133 қофиядош сўзлар (чунки қасида 132 байтдан иборат) байт маънолари ва умуман асар мазмунига мувофиқ бўлиб келган. Улардан иккитаси такрорланган. Чунончи, "сафо" – 2 марта (44– ва 78– байтларда), "саҳо" – 2 марта (39– ва 77– байтларда) қайтарилади. Бироқ бу сўзлар ҳар гал янги маъноларда қўлланилганки, бу такрорлар деярли сезилмайди.

44-байтда "сафо" сўзи поклик, боқиралик маъносини ифодалаб келган:

Рабеъи навбати хубии боғ чун гузаронд,
 Чу барнахўрда арусе зи хусну лутфу сафо (94, 12).

Баҳор боғдаги кўркамлик навбатини шундай ўтказдики, унда хусну лутфу сафосини (поклигини) йўқотмаган келинчакдай манзара сақланди.

Қасиданинг 78-байтда эса "сафо" сўзи ёруғлик маъносида ишлатилган:

Муқими манзили аввал нигоре сиймтане,

К-аз ў расад ба шабистони даҳр нуру сафо (94, 17).

Аввалги манзилнинг муқими (килиб) бир кумуш таъли нигорни кўйдинг, ки ундан даҳр тунининг зулматига нуру сафо етади.

"Рух ул-қудс" қасидаси алиф билан тугалланувчи - о қофиясида ёзилган:

1. Насиб қисми: пайдо, даръё, байзо, обо, акво, Узро, ўро, адо, истигно.

2. Мадҳ қисми (инсон тасвири): баҳо, хазро, ахоибҳо, ҳаво, амъо, ҳукамо, кало, савдо, мабдо, зиё, хо, мулкоро, туро, асмо, абдосо, само, хифо, кубаро ва ҳ.к.

Қасидада Алишер Навоий қофия воситасида ўз ўқувчиси диққатини байтлардаги энг муҳим фикрларга жалб қилади. Масалан, шоир Баҳор манзараларининг гўзал тасвирини беришда сўзларнинг маънавий теранлиги ва оҳангдорлигига катта эътибор берган. Баҳорги боғ жилосини, ундаги табиий ҳолатларни ифодалашда улуғ шоир эҳё, губро, намо, физо, дунё, боло, зебо, шайдо, саҳбо, саҳо, раъно, маъво, дебо каби қофиядош сўзларни келтирса; Меърож воқеасини тасвирлашда эса асро, авъадно, баҳо, хо, гарро, Мусо, худо, ифшо, ҳаққо каби сўзларни қўллайди.

"Рух ул-қудс" қасидасида қофия шоир асарда ифодалаётган илоҳий-ирфоний ғоялар, теран фалсафий мушоҳадаларни бадий сўз орқали жозибали ва таъсирчан акс эттиришнинг муҳим воситаси сифатида юзага чиқади. Қасида жанри учун а-а, б-а, в-а, г-а тарзида қофияланиш хосдир. Ҳар қайси мисра, байтдаги қофиядош сўзларда шоирнинг ғоявий-бадий нияти ўз тажассумини топган.

Ҳар қандай шеърий асар—хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, маълум бир вазнга солинган. Мумтоз адабиётдаги дурдоналарнинг кўпчилиги аруз вазнида яратилган. Аруз тизими ҳижоларнинг талаффузидаги узун-

қисқалигига асосланган бўлиб, муסיқа билан чамбарчас боғлиқдир. Унда вазнлар жуда кўп ва улар табиатан ранг-барангдир.

"Рух ул-қудс" қасидаси ҳам аруз тизимида ёзилганлиги билан аҳамиятли. Бундай шеърий ўлчов қасида мисралари мутолаасида уларнинг муסיқийлигини, жанрлигини таъминлайди.

"Рух ул-қудс" қасидаси арузнинг ҳазажи мусаммани маҳфуз баҳрида ёзилган.

Ҳазаж баҳри ниҳоятда хушоҳанг ва ўйноқи вазнлардан бири ҳисобланади. Мафойилун асл рукни бу баҳр вазнларининг асосини ташкил этади.

"Рух ул-қудс" қасидасининг вазнини аниқлашда ундаги барча байтларга эътибор қаратилди, аммо таҳлил учун қуйидаги байтларнигина намуна сифатида кўрсатиш лозим топилди (чунки маълум бир вазнда яратилган қасиданинг бошидан охиригача ўша вазн ҳукмронлик қилган):

Зи - хи ба хо -	ма и - қуд - рат	му - сав - ви - ри	а шьи - ё
V — — —	V — — —	V — — —	V — — —
Ҳа-зор -нақ-ши	а-жиб -ҳар- за	мо - на зи ў	па - йи - до

"Рух ул-қудс" таркибида бир қанча лафзий ва маънавий санъатлар қўлланган. Лекин улар орасида шоир энг кўп мурожаат қилган санъат ташхисдир. Ташхис ("жонлангириш") ҳайвонлар, қушлар, жонсиз нарсаларга инсонга хос хусусиятларни кўчириш санъатидир. Ташхиснинг қисқа ва ихчам таърифи Фитратнинг "Адабиёт қондалари" асарида шундай келтирилади: "Инсондаги даражада тириглиги бўлмаган нарсаларга, жониворларга инсондаги тирикликнинг ҳолларини, сифатларини тақмоқдир" (118, 68).

Ташхис воситасида яратилган тасвирда бадий тимсол ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса хусусиятлари яққолроқ намоён бўлади. Жонсиз ва мавҳумий нарсаларни ташхисда тасвирлаш воситасида шеърий асар муаллифи илгари сураётган муайян гоёлар аниқроқ ифодаланади,

тасвирланаётган шеърӣ тимсоллар ёрқинлик, жонлилик, жозибаторлик касб этади.

"Рух ул-қудс" қасидасида олам ва одам сирлари ташхис санъати асосида ёнма-ён талқин этилган:

Макони панжӯм ба тег занн, карди,

Ки аз маҳобати ў баст хун дили хоро (94, 19).

Бешинчи маконни тиг тортувчига бердингки, унинг кўрқинчли кўриниши ва даҳшатидан, ҳатто тошнинг қалбидаги қон ҳам қотиб қолди.

Табиатда қизил тош ҳам учрайди. Шоир баъзи тошлардаги қон юқини эслатувчи доғларга ишора қилиб, тошга нисбатан "қон", "қалб" каби сўзларни ишлатган.

"Рух ул-қудс"да кўпинча табиатдаги гўзаллик инсондаги гўзалликка муқояса қилинади. Инсондаги фазилатлар гулга кўчирилган ва аксинча. Алишер Навоӣ ижодида Гул бадий тимсол сифатида кўп ўринларда учрайди. Шоир қасидада лола, ёсмин, нарғис, суман, сунбул каби кўплаб гул турларига мурожаат қилган. Гул Шарқ мумтоз шеъриятида маъшуқа жамоли, Оллоҳ ёди, Ҳақ тажаллийси тимсоли сифатида ишлатилади.

Бунафша бар гиреҳи турра баст марғула,

Суман ба жилва даровард орази зебо (94, 11).

Бунафша ёқаси (гирибони) атрофида кўнгирокчалар боғлади (гуллади). Суман гўзал оразини жилвага солди.

Жилва - тасаввуфӣ истилоҳ бўлиб, ноз, истиғно, гўзалларнинг кўнглини фатҳ этувчи ҳол ёхуд чиройли ҳаракатлардир. Ёхуд сулук аҳлининг кўнглида порлаган илоҳӣ нур. Бу нур эса ошиқни телба қилади.

Суман - саман. Ёсмин сўзининг қисқаргани райҳон, сунбул, нарғис каби гуллар ҳам ташхис санъати воситасида маҳорат билан тасвирланган. Ташхис санъати ташбиҳ ва ҳусни таълил санъатлари учун асос вазифасини ўтайди:

Зи нисфи пўсти норанж баҳри нарғиси шўх,

Пиёла кардио ў маст гашт бе саҳбо (94, 11).

Шўх наргис учун яримта норањ (апельсин)нинг пўстидан пиёла қилдинг-ки, у қадаҳсиз ҳам маст бўлди.

Наргис - бўтакўз, кўзнинг рамзи, яъни кўз "мушаббих", наргис - мушаббихун бих. "Наргиси шўх" ибораси шўх наргис кўзли гўзалларга нисбат берилади.

Икки ўтлуғ наргисингким қилдилар бағрим кабоб,
Биридир айни хумор ичинда бири масти хоб (83, 58).

Ҳазрат Навоий қаламига мансуб бу байтда Оллоҳ, олам ва одам гўзаллиги ифодаланган, яъни маъшуканинг наргис кўзларидан ошиқнинг бағри дили кабоб бўлган, чунки маъшуканинг кўзларида Яратганнинг тажаллийси бор. Кўз-басират даражаси, қалб кўзининг ўткирлиги ва ҳам айни пайтда, у ошиқни имтиҳон этувчи, синовдан ўтказувчи кучдир. Илоҳий жамол турли кўринишларда жиловланиб, қалбга йўл излайди. Ғайбнинг манбаи, сиру синоат чашмаси кўз - жило, мавж, товланиш, сеҳру жоду, мафтункорлик тимсоли. Шунинг учун ҳар икки байтда ҳам (яъни қасидада ва ғазалдан олинган байтда) "хумор", "маст" каби сўзлар ишлатилган.

Мазкур рамз тузилиш асоси жиҳатидан тўла-тўқис мушаббихнинг таркибий қисмларига тўғри келади ва бу ўхшашлик асосида кучли мантиқ бор. Қасидада райҳон бошқа гул тимсолларидан алоҳида ажратилади:

Чу чанд рўз бар ин рафт, доди ороиш,
Зи шоҳидони раёҳин ба гулшани дунё (94, 11).

Бир неча кун шу тариқа (Сен) оройиш бердинг, райҳонлар шоҳидлигида дунё гулшанига.

Мазкур байтда райҳон инсонга хос "шоҳидлик" хусусиятини касб этган. Чунки тасаввуфий қарашларга кўра, райҳон тасфия ва риёзат натижасида қалбда порлаган нур тимсолидир. "Шоҳид" сўзини ҳам шоир бежиз ишлатмаган, яъни шоҳид - қалб билан тенглашган мавжудот. Байтдаги "гулшан" сўзи эса қалбнинг фатҳи ва очилиши, солиқ кўнглининг маърифат ва ирфонга тўлиши тимсоли бўлиб келган.

Руҳи чаманро аз хомаи қазо карди,
Зи лавн-лавн раёҳин чу гунагун дебо (94, 12).

Такдир қалами билан чаман руhini (Сен) ранг-баранг бўёқлар билан зийнатланган райҳонзорга айлантирдинг.

Шоирнинг мақсади фақатгина ташхис санъати воситасида мазкур гулларни жонли, жозибали тасвирлашдангина иборат бўлмай, балки бу санъат орқали ботиний-маърифий маъноларга ҳам ишора қилишдир.

Қасидада мазкур (ташхис) маънавий санъатни кенг қўллаш орқали Илоҳ ва инсон, Холиқ ва махлук, табиат ва шахс бирлигига алоҳида аҳамият берилган:

Намуд дил зи раёҳин сўи фавокеҳ майл,
 Чу аз сароби сувар сўи лужжаи маъно...
 Либоси барг чу ашхори боғро пўшид,
 Шуд аз намоиши ҳар як чу гунбади мино...
 Ва лек анжуми собит шуда фавоқеҳи ў,
 Ба бурж шохи савобит мисоли побаржо (94, 13).

Кўнгил райҳонлардан мевали боғ томон майл кўрсатди, беҳисоб суратлардан зебо шакллар эса саробга айланибди. Барглар либоси боғ дарахтлари устини ёпди. Ҳар бирининг товланишидан феруза осмон шакли намоён бўлди. Ва лекин юлдузлар собитлашганидек, ҳолат мевали боғда кўрина бошлади. Юлдузлар буржда кўним топганидек, шохлар ҳам оёғида тургандай бўлди.

"Баргларнинг боғ дарахтлари устини ёпиши", "шохларнинг оёғида туриши" инсонга хос ҳаракат бўлиб ташхис санъати туфайли улар гулу дарахтларга кўчирилган.

Қасидалар ва бадий-маърифий ҳамдлар кенг омма учун эмас, балки сўз санъатини юксак анлаган, сўфиёна - орифона истилоҳлар маъносини яхши тушунадиган, махсус маърифий билим эгаларига мўлжаллаб ёзилади. "Рух ул-қудс" қасидаси ана шу жиҳатдан ҳам қасидачиликнинг юксак талабларига жавоб берадиган мукаммал бадий асардир.

Юқоридаги мулоҳазалар қуйидаги хулосаларга келиш имконини беради:

1. «Рух ул-қудс» асари Шарқ қасидачилиги тамойилларининг юксак талабларига жавоб берадиган мукаммал бадий асардир.

2. «Рух ул-қудс» қасидасида Оллоҳга муножот воситасида Унинг онгли халифаси Инсон улуғланган.

3. Алишер Навоий Шарқ мумтоз адабиётининг йил фаслларини инсон умрига қиёслаб тасвирлаш анъанаси ичида инсон руҳиятининг нозик қирраларини (ботиний ҳоллар орқали) йил фаслларидаги ўхшаш жиҳатлар билан муқояса қилган ҳолда, янада теранроқ тасвирлаш йўлидан борган.

4. Қасидада Оллоҳ, олам ва одам сирлари ташхис санъати асосида ёнма-ён талқин этилган.

5. «Рух ул-қудс» қасидаси ва ҳамд ғазалларда бугун олам Буюк Рух қудрати ҳосиласи эканлиги илоҳий-ирфоний асослар орқали ифодаланган.

ХУЛОСА

Истиклолгача собиқ мафкура талабига кўра, етарли даражада ўрганилмаган Алишер Навоийнинг "Рух ул-қудс" қасидаси ва ҳамд ғазаллари шоир ижодининг бош мезонини белгилайди. Адибнинг бу асарларида ўзининг маърифий-бадий инъикосини топган ўша бош мезон қайси дин, мазҳабга мансуб бўлишдан қатъий назар, Ер юзида Инсон деган комил хилқат масъуллигини ҳис қилиш каби умумбашарий ғоялар, юксак ахлоқий-фалсафий панду ҳикматлар бугун учун ҳам аҳамиятлидир. Республикамиз Президенти И.А.Каримов Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар қаторида Алишер Навоийнинг номини алоҳида ургу билан таъкидлаши ҳам бежиз эмас. Қолаверса, Навоий шаҳрида улуғ шоирга ўрнатилган меъморий ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимида мамлакатимизда мантиқий тафаккур қила оладиган баркамол шахснинг шаклланишини, тарбиясини мумтоз маънавий сарчашмаларсиз, айниқса, улуғ Навоий адабий меросига таянмай, бундай улкан вазифани уйдлаш қийин эканлиги юрт сарвари томонидан эътироф этилди.

Шунинг учун шоир меросига интилиш доираси кенгаймоқда. Асарларини янгича талқинда ўрганиш миллий мафкурани бойитиш, таълим – тарбия жараёнида муҳим аҳамият касб этмоқда.

Асарлар оша янги маъно қирраларининг кашф этилиши билан Шарқ мумтоз адабиёти ихлосмандларининг диққат марказидан ўрин олган Алишер Навоий шеъриятининг кўлами кенглиги ва даврлар ўтиши билан яна янгича талқинларга асос бўла олиши бу улуғ маънолар хазинасининг беҳад сиру синоатли ва хосиятли эканлигидан далолат беради. Ана шу эзгу мақсадда шоирнинг илм оламида кам ўрганилган "Рух ул-қудс" қасидаси ҳамда ҳамд ғазаллари тадқиқини амалга оширишга жазм қилинди ва куйидаги хулосаларга келинди:

– Асосий эътибор ваҳдат ул-вужуд таълимотига асосан, сидқидил, ҳақиқий тавҳид орқали Инсон Аллоҳнинг буюклигини ва ўзининг ожизлигини англаши, жамики махлуқотлар Ҳақнинг тажаллийлари ва

уларга раҳму шафқат ила муомала қилиниши зарурлиги, яъни жамики яратиклар Мутлақ вужуднинг бўлаклари сифатида эътироф этилган шоир мушоҳадаларининг турли қирраларини очишга қаратилди;

– Тадқиқотга асос бўлган мавзу бевосита илоҳиёт билан алоқадорлиги учун илоҳий - ислоҳий сарчашмалар, Куръони Карим оятлари ва ҳадиси шариф, асмой ҳусна ва уларнинг бадиий адабиётдаги ифодасига алоҳида диққат қилинди;

– Ҳамд йўналишидаги асарлар мақсадига кўра тасниф этилди;

– Туркий ва форсий шеърият намуналари айниқса, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомий Ганжавий, Носир Хусрав, Фаридуддин Аттор, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомийларнинг ҳамд йўналишидаги асарлари билан қиёсланди.

– Алишер Навоий Шарқ девончилиги равнақини мавзу-маъно нуқтаи назардан муайян бир тизимга солганлиги ва ҳар бир асарини Оллоҳ ҳамди билан бошлаганлиги эътироф этилди;

– Шарқ мумтоз адабиётида маърифий-бадиий ҳамд ғазалларни (девонда) ҳар ҳарф туркумига кўра биринчи жойлаштириш Алишер Навоий номи билан боғлиқ анъана эканлиги илмий асослар орқали ёритилди;

– Алишер Навоийнинг ҳамд ғазалларига хос хусусиятлар умумлаштирилиб, Куръоннинг кўзга ташланиш шаклларига кўра турларга бўлинди;

– "Рух ул-қудс" қасидаси ва ҳамд ғазалларда бир қанча лафзий ва маънавий санъатлар қўлланган. Лекин улар орасида шоир энг кўп мурожаат қилган санъат ташхисдир. Мазкур тадқиқотда ташхис санъати бетакрор акс этган байтлар кенг таҳлил қилинди;

– "Рух ул-қудс" қасидаси ва ҳамд ғазалларда бутун олам ягона Рух қудрати ҳосиласи эканлиги, бу қудрат энг кичик заррадан чексиз коинотга қадар ҳар бир ашё ва ҳаракатда намоён бўлиши баён этилади. Мазкур асарлар Аллоҳ-Олам, Аллоҳ-Инсон муносабатларини илоҳий-ирфоний нуқтаи назардан ўрганишда ҳам муҳим манба сифатида аҳамиятлидир. Бизнинг тадқиқотимиз олдида турган ана шу масалаларга жиддий эътибор қаратилди;

– "Руҳ ул-қудс" қасидаси ва ҳамд ғазаллар ваҳдат ул-вужуд таълимоти асосида талқин этилган, бунда шоирнинг олам ва одам ҳақидаги тушунчалари муайян бир тизим асосида ифодаланади;

– Инсон ва коинот, Инсон ва мавжудот, Инсон ва Илоҳнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлиги олам олти илоҳий кун маҳсули, 6 "нодир жиҳоти коинот", намоз (фароизи) нинг 6 хориж ва дохил фарзлари, 6 имон аркони, жисмда руҳ соғлом тараққий этишининг 6 тиббий асоси бир-бирига боғлиқ равишда бир, умумий , яъни Руҳ қувваси таркибидаги 6 лик тизимига қарашли ягона илоҳий моҳиятта бориб тақалиши ва шу тариқа олтилик тизимининг ("Ситтаи зарурия"- "Олти зарурия") шаклланиши - Инсон руҳининг Мутлақ Руҳ томон тараққий этиб боришини таъминловчи узлуксиз, (узвий) тадрижий жараён сифатида тасвирланганлиги илоҳий исломий ва адабий манбалар ҳамда шоирнинг ўз асарлари орқали далилланди.

– Бу улуг ғоя эса нозик, дақиқ ишоралар, бадий тасвир воситалари орқали маҳорат билан байтлар бағрига синдирилади;

– Одам ва олам тузилиши орасидаги яқинлик эса 4 фасл, 4 табъ, 4 аносирни тасвирлаш орқали ўзининг кўламдор бадий талқинини топган;

– Аллоҳга ҳамд айтиш орқали унинг энг юксак санъати намунаси Инсон улуғланади;

– Ҳақнинг субутий ва зотий сифатлари тасвирига аҳамият берилади;

– Солик ва Ҳақ орасидаги муносабатларни босқичма-босқич тасвирлаб бериш, ҳар босқичда сулук аҳлининг руҳий-маънавий жиҳатдан юксалиб Ҳаққа яқинлашиб бориши ва худди шу жараёнда Оллоҳ таолонинг унга муносабатини маърифий асослаш Алишер Навоий ҳамд ғазаллари мавзу, ғоялар оламини ташкил этади ва бунда солиқнинг турли руҳиятдаги маънавий ҳолини тасвирлаш орқали Ҳаққа етиш усули асосланади;

Ҳамд ғазаллар ва "Руҳ ул-қудс" қасидаси Алишер Навоий ижодининг яхлит, кенг кўламли дастуридир. Мазкур асарларда қатра, зарра, қуёш, етти сайёра, тўрт фасл, тўққиз қават осмон, ўн икки

бурж, ва малаклар Ҳақнинг муайян бир қонунияти асосида ҳар бири ўзи учун тақдир этилган қатъий чегара йўриғида ҳаракат қилишини тасвирлаш орқали руҳи Мутлақ энг кўп акс этган мукаррам ва мушарраф Инсоннинг руҳий ҳаракат чегараси барча яратиклардан беҳад кенглиги, Ердан Аршгача ва барча собиту сайёра, Арш, Курси, малаклар Инсон учун халқ этилганига алоҳида урғу берилади. Шоирнинг таъкидига кўра, руҳнинг камолотини ҳилм, фақрлик белгилайди. Ўн саккиз минг оламни улуғлаш эса бу аслида Оллоҳ аzza ва жаллани мадҳ этишдир. Зеро, ҳазрат Навоийнинг ўзлари "Лисон ут тайр" да ихчам ва салмоқли хулосани айтиб қўйган эдилар:

Мундин ортуғроқ ҳад эмастур манга,

Жудини васф айласам басдур манга (78, 261).

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - 32 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.
- 2 а. Каримов И.А. Улуғлари эъзозланган юрт завол кўрмагай// Халқ сўзи. - 2001, 25 авг.
3. Абу Хамид ал-Газали Воскрешение наук о вере. Перевод с арабского и комментарий В.В.Наумкина. – Москва, 1980. - 416 б.
4. А.Абдуғафуров. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари (4-мақола)// Ўзбек тили ва адабиёти. – 1998. - № 6. – Б. 3-10.
5. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). - Тошкент: Фан, 1993. - 208 б.
6. Адабий мерос Хужжат ва тадқиқотлар. - Тошкент: Фан, 1968. - 300 б.
7. Асма-и хусна. – Тошкент: Камалак, 1991. - 40 б.
8. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001. - 383 б.
9. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. - Тошкент: Фан, 1992. - 247 б.
10. Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийқ. - Тошкент: Камалак, 1996. - 47 б.
11. Abdurahmon Guzel. Dini – tasavvufi turk edebiyati (санасиз). Анкара. – 305 с.
12. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижоди (вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича) Филол.фанлари доктори... дис. - Тошкент, 1998. – 280 б.
13. Анисий А. Шарқ адабиётида қасида жанри ва Бадри Чочий // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970. № 4. – Б. 22-27.
14. Алишер Навоий. Ҳазаллар, шарҳлар. – Тошкент: Камалак, 1991. - 176 б.

15. Абу Бакр Ар-Рази, Духовная медицина. –Душанбе: Ирфон, 1990. - 88 с.
16. Аттор Фаридуддин. Илоҳийнома. - Тошкент: Ёзувчи, 1994. - 96 б.
17. Аттор Фаридуддин. Мантиқ уг-тайр. (Литография) - Тошкент, 1900. - 26 июнь.
18. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 225 б.
19. Атоулло Хусайни. Бадоеъ-ус-саноеъ. - Душанбе: Ирфон, 1973. - 398 с.
20. Бертельс В.Э. Избранные труды. Навои и Джами. - Москва: Наука, 1965. – 573 с.
21. Бертельс В.Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. - Москва: ИВЛ, 1960. - 556 с.
22. Бахоуддинов А.М. Очерк истории таджикской философии. - Сталинабад, 1961. - 200 с.
23. Бобоев Т. Шеър илми таълими. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 334 б.
24. Беляев В.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье. - Москва: Наука, 1966. - 126 с.
25. Болтаев М.Н. Имом Ғаззолийнинг ирфоний таълимоти // Бухоро университети илмий ахборотлари. - Бухоро давлат университети. – 2002. - №2. – Б. 2-7.
26. Ботирхон Акрам. Фасоҳат илмининг соҳибқирони. -Тошкент: Ўзбекистон, 1991. - 224 б.
27. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. -Москва: Наука, 1972. - 524 с.
28. Бухорий С.С. Дилда ёр. -Тошкент: Ёзувчи, 1991. - 80 б.
29. Валихўжаев Б. Арабин ҳадис ва унинг таржималари. //Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). -Тошкент: Фан, 1993. – Б. 126-135.
30. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. -Тошкент: Ўзбекистон, 1993. - 192 б.

31. Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод мактаби. -Бухоро: Бухоро, 1994. -187 б.
32. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. -Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994. - 208 б.
33. Воҳидов Р., Маҳмудов М. Маънавият - комиллик саодати. -Тошкент: Маънавият, 1997. - 192 б.
34. Воҳидов Р.Ж. Взаимосвязь узбекской и персидско-таджикской литератур во второй половине XV начале XVI в. Дис. д-ра филол. наук. -Ташкент, 1988. - 280 с.
35. Воҳидов Р., Маҳмудов М. Иймон - қалб гавҳари. Адабий фалсафий ўйлар. -Тошкент: Маънавият, 1999. - 200 б.
36. Воҳидов Р. "Ситтаи зарурияди татаббуъ". // Бухоро университети илмий ахборотлари. 2001. - №1. – Б. 10-18.
37. Воҳидов Р., Эшонқулов Ҳ. Мумтоз адабиёт - ҳикмат хазинаси. -Бухоро: Бухоро, 2001. - 154 б.
38. Воҳидов Р., Нейматов Ҳ., Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. -Тошкент: Ёзувчи, 2001. - 144 б.
39. Дехлави Амир Хусрав. Осори мунтахаб. Дар чаҳор жилд. Жилди чаҳорум. -Душанбе: Ирфон, 1975. - 896 с.
40. Жалолов Т. Гўзаллик оламида. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 326 б.
41. Жумаев Н. Поетик тасвирда пейзажнинг роли. -Тошкент: Ўзбекистон, 1982. - 24 б.
42. Жумаев Н. Ғазалда гоя ва бадий маҳорат муганосиблиги. //Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). -Тошкент: Фан, 1993. - Б.51-67.
43. Жирмунский В. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. -Ленинград: Наука, 1972. - 407 с.
44. Жомӣ А. Осор. Дар 8 жилд. Жилди I. - Душанбе: Адиб, 1986. 559 с.
45. Жомӣ А., Осор. Дар 8 жилд. Жилди II. -Душанбе: Адиб, 1987. 288 с.
46. Девони Шайхзода Атойи. –Тошкент, 1991. - 209 б.

47. ISLAM ANSIKLOPEDISI. ANADOLU UNIVERSITESI. 1997. 178 s.
48. Ислом ақоидига доир жавоҳир сўзлар. -Тошкент : Мовароуннахр, 2002. - 118 б.
49. Исматов Б. Пантеистическая философская традиция в персидско-таджикской поэзии. IX-XV вв. -Душанбе, 1986. - 285 с.
50. История узбекской литературы. В 2-х томах. Том I. С древнейших времен XVI в. -Ташкент: Фан, 1987. - 485 с.
51. Исмоил Ёкут. Аҳмад Яссавий тасаввуфий қарашларининг бош асослари //Хожа Аҳмад Яссавий (мақолалар тўплами). -Тошкент, 2001. - Б.37-49.
52. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. -Тошкент: Фан, 1983. - 167 с.
53. Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. - Тошкент: Шарк, 1996. - 144 б.
54. Кески Усмон ўғли. Ҳазрати пайгамбар ҳаёти. -Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. - 22 б.
55. Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. -Тошкент: Фан, 1993. - 95 б.
56. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил): филол.фан.д-ри дис. автореф. -Тошкент, 1993. - 50 б.
57. Камол Айнӣ. Қасида дар осор Рудакий// Сб.Рудаки и его эпоха. - Сталинабад, 1958. - С. 98-105.
58. Комилов Н. Тасаввуф. I китоб. -Тошкент: Ёзувчи, 1996. - 272 б.
59. Комилов Н. Тасаввуф. II китоб. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, Ўзбекистон, 1999. - 204 б.
60. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб. -Тошкент: Маънавият, 2001. - 94 б.
61. Комилов Н. Ҳар байти ҳикматли бир китоб// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2001, 9 февр.
62. Кошифий Хусайн Воиз. Фугувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н.Комилов таржимаси. - Тошкент: Халқ мероси, 1994. - 112 б.

63. Қошғарий Маҳмуд. Девону луготит-турк. Уч томлик. III том. - Тошкент: ЎзР ФА, 1963. - 463 б.
64. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. - Москва: Наука, 1958. - 706 с.
65. Kabakli Ahmad. Turk edebivati. Istanbul, 1994. - 585 s.
66. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. Биринчи китоб. - Тошкент: Ўқитувчи, 1976. - 663 б.
67. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. - Тошкент: Фан, 1978. - 64 б.
68. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик (асрҳои XIII-XV). Китоби 2. - Душанбе: Маориф, 1977. - 453 с.
69. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тожик. Китоб 1 (II). - Душанбе: Маориф, 1989. - 469 с.
70. Мирзоев А. Сездаҳ мақола (Аз таърихи адабиёти асрҳои X-XV тоҷики форс). - Душанбе: Ирфон, 1977. - 187 с.
71. Мирзоев А. Девони Фониённинг ғоявий хусусиятлари// IX конференция. - Тошкент, 1965. - Б. 28-31.
72. Мусульманқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. - Москва: Наука, 1989. - 240 с.
73. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс ул-лугат. Жилди 2. - Душанбе: Адиб, 1988. - 261 с.
74. Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим Ал-Бурсавий. Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди. Иккинчи китоб. - Тошкент: Мовароуннаҳр, 1999. - 223 б.
75. Меърожнома. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳ муаллифи Ҳаққул И., Рафъиддин С. - Тошкент: Ёзувчи, 1995. - 96 б.
76. Муҳаммад Аваз ибн Садриддин Қоратоший. Мажмуат ул-аҳком. - Тошкент: "Шарқ машғали" журналига илова. "Шарқ баёзи", 1993. - 64 б.
77. Муминов И. Философские взгляды Мирзы Бедия. - Ташкент, 1957. - 157 с.
78. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 464 б.

79. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. -Тошкент: Фан, 1987. - 620 б.
80. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 13-том. Мажолис ун-нафоис. -Тошкент: Фан, 1997. - 283 б.
81. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-том. Хазойин ул-маоний. Фаройиб-ус-сигар. -Тошкент: Фан, 1988. - 616 б.
82. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 4-том. Наводир уш-шабоб. -Тошкент: Фан, 1989. - 560 б.
83. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 5-том. Бадоеъ ул-васат. -Тошкент: Фан, 1990. - 544 б.
84. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 6-том. Фавойид ул-кибар. -Тошкент: Фан, 1990. - 568 б.
85. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул-аброр -Тошкент: Фан, 1991. - 392 б.
86. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 8-том. Фарҳод ва Ширин. -Тошкент: Фан, 1991. - 544 б.
87. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 9-том. Лайли ва Мажнун. -Тошкент: Фан, 1992. - 356 б.
88. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 10-том. Сабъаи сайёр. -Тошкент: Фан, 1992. - 447 б.
89. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-том. Сади Искандарий. -Тошкент: Фан, 1993. - 640 б.
90. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 15-том. Хамсат ул-мутаҳаййирин. -Тошкент: Фан, 1999. - Б.7-85.
91. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. -Тошкент: Фан, 2000. - 544 б.
92. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 18-том. Девони Фоний. -Тошкент: Фан, 2002. - 550 б.
93. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 17-том. -Тошкент: Фан, 2001. - 556 б.

94. Навоий Алишер. Рух ул-қудс. Сўзбоши, насрий баён, изох ва лугат билан нашрга тайёрловчилар проф. Р.Воҳидов, тадқиқотчи Н.Бекова. -Тошкент: Ўзбекистон, 2002. - 35 б.
95. Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. - 784 б.
96. Нақшбанд Баҳоуддин. Авроди баҳоия. Нашрга тайёрловчи Г.Наврўзова. -Бухоро: Бухоро, 2000. - 40 б.
97. Низомии Ганжавӣ. Куллиёт. Дар панж жиّد. Жилди I. - Душанбе: Ирфон, 1983. -464 с.
98. Памятники мирового искусства. Искусство древнего востока. - Москва: Наука, 1968. - 280 с.
99. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. -Москва: Искусство, 1965. - 245 с.
100. Рабғузӣ Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузӣ. Биринчи китоб. -Тошкент: Ёзучи, 1990. - 240 б.
101. Румий Жалолиддин. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд (I китоб). -Тошкент: Шарқ, 1999. - 368 б.
102. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат (Атойнинг поэтик маҳорати). -Тошкент: Фан, 1995. - 154 б.
103. Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // Шарқ юлдузи. - 1987. № 3. - Б.175-179.
104. Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. -Москва: ИВЛ, 1963. - 423 с.
105. Стеблева И.В. Развитие тюрских поэтических форм в XI в. -Москва: Наука, 1971. - 142 с.
106. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 111 б.
107. Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин. -Тошкент: Чўлпон, 1991. - 128 б.
108. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. -Тошкент, 1991. - 222 б.
109. Салоҳий Д. Алишер Навоий поэтик услубининг тажрижий тақомили.// Филол. фан.док. дис. -Тошкент, 2001. - 283 б.

110. Tasavvuf terminlari so'zlug'i. Prof: Dk: Suleyman Uludag'. Istanbul, 1995. - 478 s.
111. Сирожиддинов Ш. Навоий ғазаларида Оллоҳ мадҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2001. № 1. - Б. 51-55.
112. Тарозий Шайх Аҳмад Ибн Худойдод. Фунун ул-балога. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. -Тошкент: Хазина, 1996. - 78 б.
113. Тафсири Жалолайн. Карачи: "Қадимги кутубхона", 1949. - 192 б.
114. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. -Тошкент: Истиклол, 1999. - 180 б.
115. Фарҳанги забони тожикӣ. Жилди I. -Москва: Советская энциклопедия, 1969. - 862 с.
116. Фарҳанги форсӣ. Жилди II. -Техрон, 1996. - 878 с.
117. Фарҳанги забони тожикӣ. Жилди II. -Москва: Советская энциклопедия, 1968. - 867 с.
118. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1995. - 110 б.
119. Фонӣ Амир Алишер. Девони Форси (мунтахаб). -Душанбе: Ирфон, 1993. - 320 б.
120. Чаҳор китоб. -Душанбе: Адиб, 1990. -79 с.
121. Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди ва анъаналари // мақолалар тўплами. -Тошкент: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Адабиёт жамғармаси, 2001. - 335 б.
122. Хожа Бектоши Валий. Мақолат. Таржимон ва сўзбоши муаллифи Иброҳим Ҳаққул. - Тошкент: Халқ мероси, 2000. - 55 б.
123. Хоразмий Ҳофиз. Девон. -Тошкент: Ўзбекистон, 1981. - 303 б.
124. Шайхзода М. Асарлар. 6 томлик. IV том. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. - 372 б.
125. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1989. - 112 б.
126. Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам. -Душанбе: Адиб, 1991. - 464 с.

127. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). -Москва: Наука, 1974. - 255 с.
128. Шомухаммаедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари ижодида гуманизм. -Тошкент: Фан, 1968. - 431 б.
129. Шомухаммедов А. Хамкорлик самаралари. -Тошкент: Фан, 1982. - 56 б.
130. Шукуров Ш. Навоийнинг "Тухфат ул-афкор" қасидаси ва унинг адабий традиция билан боғлиқлиги тўғрисида// Навоий ва адабий таъсир масалалари (мақолалар тўплами). -Тошкент, 1968. - Б.191-210.
131. Эркинов С. "Тухфат ул-афкор" қасидаси матни, нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001. - № 4. - Б.21-27.
132. Эшонқулов Ҳ. Алишер Навоий шеърлятида самовий тимсоллар // Филол.фан.ном.дис... автореф. Самарқанд, 1999. - 25 б.
133. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг.-Тошкент:Фан, 1971. - 964 б
134. Якубовский Л. Черты общественной и культурной жизни эпохи Навои. -Москва: ИВЛ, 1946. - 106 с.
135. Ўзбек адабиёти. 4 томлик. II том. -Тошкент: ЎЗР Давлат бадиий адабиёт, 1959. - 651 б.
136. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. II том. -Тошкент: Фан, 1977. - 460 б.
137. Қаюмов А. Алишер Навоий. -Тошкент: Камалак, 1991. - 176 б.
138. Қодиров А. Ажойиб астрономик ҳодисалар. -Тошкент: Фан, 1981. - 38 б.
139. Қодирова М. Алишер Фоний қасидалари// Филол. фан.ном...дис. -Тошкент, 1969. - 240 б.
140. Қудратиллаев Ҳ. Бобурда тахайюл ва самовий қудрат талқинлари // Сирли олам. - 1996. - № 5. - Б. 14-15.
141. Ал - Куръонул Карим. Мадинаи Мунаввара: Мужаммаъ ал-малий Фахд ли тибоати мусхафи шариф, 1985. - 604 б.
142. Куръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). -Тошкент: Чўлпон, 1992. - 672 б.

143. Куръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли лугати. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. - 277 б.
144. Ғазолий Зайниддин Муҳаммад. Кимиёи саодат. -Тошкент: Камалак, 1995. - 80 б.
145. Ғаниева С., Неъматов Х. "Ҳилолия" қасидаси// Санъат. - 1991. - № 11. - Б. 8-9.
146. Ғаниева С., Неъматов Х. Навоий ғазалиётида тасаввуф оҳанглари// Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. - Тошкент, 1981. - Б.176-179.
147. Ғаффорова Зиёда. Навоийнинг ҳамд ва наът ғазаллари. - Тошкент: Маънавият, 2001. - 62 б.
148. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. - 173 б.
149. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. -Тошкент: Фан, 1970. - 330 б.
150. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари, -Тошкент: Ўқитувчи, 1997. - 238 б.
151. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. -Тошкент: Ёзувчи, 1993. - 215 б.
152. Ҳайитметов А. Исломиё эътиқод ва буюк ижод маҳсули// Имом ал-Бухорий. - № 1. - 2001. - Б.41-43.
153. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодининг манбалари ҳақида// Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). -Тошкент: Фан, 1993. - Б. 3-13.
154. Ҳайитов Ш. "Маҳбуб ул-қулуб"да тасаввуфий жиллолар. - Тошкент: Фан, 1996. - 48 б.
155. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - 240 б.
156. Ҳаққул И. Шеърят - руҳий муносабат. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - 240 б.
157. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - 184 б.

158. Ҳаққул И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти// Филол.фан.док...дис. -Тошкент, 1995. - 272 б.
159. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. - 62 б.
160. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. -Бухоро: Бухоро Давлат университети, 2000. - 143 б.
161. Ҳаққул И. Ғазал гулшани (адабий суҳбатлар). -Тошкент: Фан, 1991. - 70 б.
162. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. -Тошкент: Шарк, 1998. - 230 б.
163. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. -Тошкент: Шарк, 1998. - 222 б.
164. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. - Тошкент: Шарк, 1998. - 193 б.
165. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1970. - 300 б.
166. Ҳасаний М., Каримова С. Навоий даври табобати. -Тошкент: Ибн Сино, 1991. - 125 б.
167. Ҳақимлар ҳикояти. -Тошкент: Медицина, 1985. - 125 б.
168. Ҳеравий Юсуфий. Рисолаи Ситтаи зарурия// Шарқшунослик (тўплам I). - Тошкент: Фан, 1990. - Б. 51-59.

И Л О В А

1. Юнус сураси 3 ва 5-ояти: «Албатта Парвардигорингиз осмонлар ва Ерни олти кунда яратиб, сўнгра Ўз аршини эгаллаган Оллохдир. . . У (Оллох) қуёшни зиё сочувчи, ойни ёруғлик қилган ва сизлар йилларнинг саноғини ҳамда (вақтларнинг) ҳисобини билишларингиз учун уни (яъни ойни бир қанча) манзил-буржларга бўлиб қўйган зотдир. Ҳеч шак-шубҳасиз, Оллох бу (борликни) Ҳақ (қонун ва мақсад) билан яратди». У зот биладиган қавм учун Ўз оятларини муфассал баён қилур» (142, 133).

2. "Каҳф" сурасининг 45-46-ояти: "(Эй Муҳаммад одамларга) ҳаёти дунё мисолини келтиринг. (У) худди бир сув кабидурки, Биз осмондан ёғдиргач (аавал - киши ҳаётининг баҳорида) у сабабли замин набототи (бир-бирига) аралашиб-чирмашиб кетур, сўнгра (ҳаёт кузи келгач) шамоллар учириб кетадиган хас-хашакка айланиб қолур. Оллох ҳамма нарсага қодир бўлган зотдир. Мол-мулк, бола-чақа шу ҳаёти дунё зийнатидир. Парвардигорингиз наздида эса (абადий) қолгувчи яхши амаллар савоблироқ ва орзулироқ (орзу қилишга арзирлироқдир) (142, 209).

3. "Аъроф" сураси 74-ояти: "Сизларни Од (қавми)дан кейин халифа қилиб қўйганини ва сизларга ернинг текисликларида (ёзлик) қасрлар қуриб олишингиз, тоғлик жойларида (қишлик) бошпаналар йўниб (тиклаб) олишингиз учун маскан берганини эслангиз! Бас, Оллохнинг неъматларини эслангиз ва ерда бузғунчилик қилиб санқиб юрмангиз" (142, 105).

4. «Бақара» сураси 138-ояти: «Оллохдан ҳам гўзалроқ ранг берувчи борми?» (142, 17).

5. «Бақара» сураси 31-ояти: "Ва у зот одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: "Агар халифаликка биз ҳақдормиз, деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини менга билдиринг!"

6. «Аъроф» 7-ояти: «Энди албатта уларга, билган ҳолимизда, (қилиб ўтган ишлари ҳақида) сўйлаб берурмиз. (Зотан) Биз гойиб-йўқ эмас эдик, (балки барча нарсага гувоҳ бўлиб турган эдик) (142, 97).

7. «Баййина» 7-оятти: «Албатта, иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар – ана ўшалар яралмиш жонзотларнинг энг яхшисидирлар» (142, 476).

8. «Анбиё» 69-оятти: «Биз айтдик: «Эй олов, сен Иброҳим учун салқин ва омонлик бўл!» (142, 225).

9. «Қасас» 84-оятти: «Ким яхшилик билан келса, бас, унинг учун (қилган яхшилигидан) яхшироқ (мукофот бўлур). Ким ёмонлик билан келса, бас, ёмонликлар қилган кимсалар фақат ўзлари қилган ёмонликлари билангина жазоланадилар» (142, 274).

10. Ол-и Имрон 49-оятти: (Ийсо бани Исроилга дейди): Мен (ўзимнинг Ҳақ пайғамбар эканлигим ҳақида) сизларга Парвардигорингиздан оят-далил келтирдим: Мен сизларга лойдан қуш тимсолини ясаб унга туфласам, у Оллоҳнинг изни-иродаси билан ҳақиқий қуш бўлади. Ва яна кўр, пес касалларини тузата оламан ва Оллоҳнинг изни билан ўликни тирилтираман ҳамда сизларга ейдиган ва ўйларингизда сақлайдиган нарсаларингизни айтиб беришга қодирман. Агар мўмин бўлсангизлар, албатта бу ишларда сизлар учун аниқ оят-далиллар бордир» (142, 39).

11. «Бақара» 7-8-оятти: «Оллоҳ уларнинг дилларини ва қулоқларини муҳрлаб қўйган. Кўзларини эса парда қоплаб олган. Улар учун буюк азоб бордир. Одамлар орасида шундай кимсалар ҳам борки, ўзлари мўмин бўлмаганлари ҳолда «Оллоҳга ва охираг кунига иймон келтирдик», дейдилар (142, 7).

12. «Аҳзоб» сураси 72-оятти: "Биз бу омонатни осмонларга, ерга ва тоғу тошларга кўндаланг қилган эдик, улар уни кўтаришдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса уни ўз зиммасига олди. Дарҳақиқат, у (ўзига зулм қилгувчи ва нодон эди), яъни бу омонатнинг нақадар вазмин юк эканлигини бутун коинот билди ва уни кўтаришга қурби етмаслигини сизди, аммо инсон ўзи билмаган ҳолда ўша мушкул вазифасини ўз зиммасига олди" (142, 297).

13. «Қоф» сураси 16-оятти: Аниқки, инсонни Биз яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган (яъни кўнглидан ўтган

барча) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга жон томиридан ҳам якинрокдурмиз (142, 376).

14. «Аъроф» сураси 180-ояти: "Оллоҳнинг гўзал исмлари бордир. Бас, Уни ўша исмлар билан чорланг (ёд этинглар). Оллоҳ деб чорлангиз ёки Раҳмон деб чорлангиз. Қандай чорласангизда (жоиздир). Зеро, У зотнинг гўзал исмлари бордир" (142, 111).

15. "Ёсин" сураси 40-ояти: "На Қуёш учун Ойга етиш мумкин бўлур ва на кеча кундуздан ўзгувчидир (Қуёш, Ой ва юлдузларнинг), барчалари фалакда сузиб юрур" (142, 309).

16. "Ҳижр" сурасининг 26-ояти: "Маълумки Биз инсонни - Одамнинг асли қора ботқоқдан бўлиб: (одам) сурати берилгач - қуритилган лойдан яратганмиз" (142, 175).

17. "Ал-Исро" сураси 85-ояти: "Ва ясъалунака анирруҳ кулир руҳу мин амри роб" (Эй Муҳаммад, Сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг, "Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир" (142, 9).

18. «Юсуф» сурасининг 101-ояти: «(Ё Рабби) Мени мусулмон ҳолимда жонимни олгин ва мени ҳам солиҳ бандаларнинг қаторига қўшги».

19. "Нур" сурасининг 41-ояти: «(Эй Муҳаммад) Оллоҳга осмонлар ва ердаги бор жонзот ҳам, (самода) саф тортган қушлар ҳам тасбиҳ айтиб-покланишини кўрмадингизми?" (142, 240).

20. «Қоф» сураси 16-ояти: «Аниқки, инсонни Биз яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган (яъни кўнглидан ўтган барча) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга жон томиридан ҳам якинрокдурмиз» (142, 376).

21. «Ваз-зориёт» сураси 56-ояти: "Мен инсон ва жинларни фақат ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим" (142, 381).